

СУЧАСНІСТЬ

ТРАВЕНЬ 1977 — Ч. 5 (197)

В. СТУС: УВ'ЯЗНЕНА ПОЕЗІЯ

В. НЕКІПЄЛОВ: ІНСТИТУТ ДУРНІВ

І. КАЧУРОВСЬКИЙ: НА РІЗНІ ТЕМИ

**Д. КОЗІЙ: РОЗВИТОК СВІТОГЛЯДУ
ІВАНА ФРАНКА**

**В. ЛЕСИЧ: З ПОЛЬСЬКИХ СУЧАСНИХ
ПОЕТІВ**

**С. ГОРДИНСЬКИЙ: ПАМ'ЯТІ
ОЛЕКСИ ГРИЩЕНКА**

Й. ЛІХТЕН: АРНОЛЬД МАРГОЛІН

РОЗМОВА З ЛЮДМИЛОЮ АЛЕКСЄЄВОЮ

**"SUČASNIST" — MAI 1977
KARLSPLATZ 8/III 8000 MÜNCHEN 2**

НОВЕ ВИДАННЯ "СУЧАСНОСТИ"

ХРОНІКА ТАБОРОВИХ БУДНІВ

Мюнхен, 1976, 144 стор. Обкладинка Любослава Гуцалюка. Збірка документів з концентраційних таборів СРСР.

Перший розділ збірки — це документи до справи українського діяча опору Вячеслава Чорновола: вирок, заява воєнному прокуророві, лист до президента Форда.

У другій частині збірки є спільний есей Вячеслава Чорновола і єврейського мистця Бориса Пенсона п. н. "Будні мордовських таборів", де автори розповідають про насильства й безправ'я в радянських концтаборах та про важке становище політичних в'язнів; нарис Бориса Пенсона п. н. "ГУЛаг — сьогодні" і "Звернення 67-ох" — солідарна заява політичних в'язнів, підписана в'язнями різних національностей, до Комісії законодавчих пропозицій Ради Союзу Верховної Ради СРСР.

Ціна 5.00 дол.

Замовлення на всі видання "Сучасности" висилати на адреси В-аа:

В Європі:
Sučasnist'
Karlsplatz 8/III
8000 München 2
Federal Republic of Germany

У США і Канаді:
Nina Ilnytskyj
875 West End Ave., Apt. 14B
New York, N. Y., 10025
USA

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ТРАВЕНЬ 1977
Ч. 5 (197)
РІК ВИДАННЯ СІМНАДЦЯТИЙ
МЮНХЕН

Видас: Українське товариство закордонних студій «Сучасність»

Редакційна колегія: Іван Кошелівець (головний редактор),
Вольфрам Бургардт, Анатоль Камінський, Богдан Кордюк, Ва-
силь Маркусь, Кирило Митрович, Аркадія Оленська-Петришин,
Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Богдан Рубчак, Роман
Савицький, Марта Скорупська (заступник головного редактора).

Редакція не приймає матеріялів, не підписаних автором, і застерігає
за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не
погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за
згодою автора і видавництва. Передруки крайових матеріялів
дозволені за поданням джерела.

Резюме статей цього журналу друкується і реєструється в "Histo-
rical Abstracts".

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 30 und
gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom
7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien "Sučasnist" e.V.
Karlsplatz 8/111 (Telefon 59 46 67)
8000 München 2
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: I. Czornij

Druck: Gebrüder Westenhuber
München 12, Heimeranplatz 4.

УВ'ЯЗНЕНА ПОЕЗІЯ

Василь Стус

Ще вруняться горді Славутів кручі,
ще синіє річки збурунена гладь,
але проминув тебе птахом летючим
твій час, твій останній. Попереду — падь.
Ще небо глибоке, ще сонце високе,
та серце замало грудей не пірве.
Урвались, подались прекрасні мороки,
і щось тебе кличе, і щось тебе зве...
Розкрилені висі твої пронеслися.
Попереду прірва, і очі не мруж.
Ти бачиш розхрестя дороги? Молися!
Бо ще ти не воїн, і ще ти не муж.
Ще горбляться горді Славутів кручі,
та сторч головою зривається світ.
Чіпляйся за кручі, як терен колючий,
чіпляйся за небо, як яблуні цвіт.
За обрієм обрій, за далями далі —
допоки напруглий не вигасне день,
погробли тополі в глибокій печалі
своїх калинових, вишневих пісень.
Бо вже ослонився безокрай чужинний,
і гнеться в жалобі кривавий розмай.
Прощай Україно, моя Україно,
чужа Україно, навіки прощай.

Коли тебе здолає сон смертей,
і втома літ твої обляже груди,
і понесуть ті звомплені маруди
із світу геть і геть з-перед очей;
коли спромога самоуникань

Ця добірка поезій Василя Стуса, написаних, коли він перебував в ув'язненні, ввійде в його збірку *Свіча в свічаді*, яка появиться незабаром у видавництві "Сучасність".

у ізголов'я спалахом прозріння
відкриється тобі у благостині
прощень, опрощень, прощ і прощавань;
коли протліла згага живоднів
ураз пропустить серце, ніби напад
нагальної недуги в смертний запад,
у феєричні спалахи жалів;
коли ти зрозумієш: безпуть є
в тій товчі потайних відьомських тріпань —
апокрифом здобиться житіє.

Блажен, хто витрачать уміє,
коли заходить час утрат,
щоб залишалася надія
і виростала во сто крат.
Що білий світ — він завжди білий
і завжди добрий білий світ,
хоч ти у ньому син несмілий,
кого пройняв циганський піт.
Та все ж життя твоє у леті,
і в ньому порятунок твій,
вся суть твоя лише в поеті,
а решта — тільки перегній,
що живить корінь. Золотіє
над осінь яблуневий сад.
Блажен, хто витрачать уміє,
коли заходить час утрат.

Ще й до жнив не дожив,
ані жита не жав.
Не згубив, не лишив і не жив.
І не жаль.
Тьмавих протобажань заповідна межа,
бо напасті зі щастям давно на ножах.
Безборонно любити заказано край.
А зазнав би ти, світе великий, добра.
В смерть задивлені очі,
затерпла душа.
І навчає і врочить:

тобі кунтуша вже довіку не мати.
А чорний бушлат —
він як батько і мати,
як дружина і брат.

Усе життя моє в інвентарі
боремному розписане по пунктах,
як кондаки твої і тропарі.
І тільки дух мій ярим громом бухне
над цей похмурий мур, над цю муру
і над Софіїну дзвіницю зносить
угору й гору. Хай но і помру,
вони за мене відтонкоголосять.
Три тисячі пропавших вечорів,
три тисячі світанків лебединих,
що оленями йшли між чагарів
і, мертвого, мене не розбудили.

Ну й сон. Нападати не хоче,
а никає, ніби мана.
У тата заплакані очі,
а мама бліда і сумна.
І, звівши свій погляд на маму,
татусь мій благає: рятуй!
О, дай захистити руками
синочка тяжку самоту!
Не треба, мої голуб'ята,
біда мені ваша болить.
Як сина почнуть виряджати,
це віку не дасть вам дожить.
Принашклі тремтять коридори,
заходить в душі на грозу.
Простіть же мені своє горе!
Сльоза побиває сльозу!

Танцює зек у батьківських чоботях,
мов дерев'яним гупає прачем.
Під сивим небом і дрібним дощем

витушує він душу від скорботи
і сажі самоти. А дощ іде.
Тече вода за номірного коміра.
Від Києва добіг би до Житомира
за шістдесят хвилин, які щодень
йому дають на радощі, на гулі.
Посадженому в саж, йому дарма,
що просвіту і продику нема.
Він навіжений й далі сучить дулі.

Господи, гніву пречистого благаю.
Не май за зле.
Де не стоятиму — вистою.
Спасибі за те,
що мале людське життя
хоч надією
довжу його в віку.
Вірою тугу розвію,
щоб бути завжди таким,
яким мене мати родила
і благословила в світі.
І добре, що не зуміла
мене від біди вберегти.

ІНСТИТУТ ДУРНІВ

Віктор Некієлов

Від автора

Мене заарештували 11 липня 1973 року в місті Камешково Владимирської області за обвинуваченням у т. зв. розповсюдженні свідомо брехливих вигадок, що знеславляють радянський суспільний і державний лад (ст. 190-1 КК РСФРР), а фактично — за інакодумання, самвидав, громадянський протест проти порушень в СРСР прав людини, відсутність основних демократичних свобод.

До цього, починаючи з 1 вересня 1972 року, я перебував під слідством, у якості підозрілого, у Мосміськпрокуратурі, спільно з московським біологом-інакодумаючим С. Г. Мюге, його дружиною К. М. Великановою, геологом М. М. Ландою й ін. Однак пізніше, на підставі якихось незрозумілих маневрів Мосміськпрокуратури, я був "відключений" від цієї групи і заарештований окремо, за місцем проживання.

Мою "справу" вела Владимирська обласна прокуратура. Як "злочинні дії" мені інкримінували:

1. Написання кількох віршів, що були ніби "наклепницькі";
2. Написання статті-протесту "Нас хочуть судити — за що?";
3. Начерк пляну якоїсь (не написаної!) "наклепницької" книжки, якій слідство саме привласнило назву *Книги гніву*;
4. Передача одному знайомому примірника *Хроніки поточних подій*.

Слідство і суд були проведені за встановленими в нашій країні стандартами для подібних справ: примітивно, огидно, викривально для системи радянського державного тоталітаризму.

Під час слідства, що тривало понад десять місяців, я перебував в ув'язненні у владимірських тюрмах ч. 1 і 2, а також недовго в Бутирській тюрмі Москви. Була спроба застосувати до мене і психіатричну репресію: владимірські психіатри послужливо дали висновок про можливу наявність у мене т. зв. "шизофренії млявого перебігу", і мене спрямовано на стаціонарне дослідження в Москву, до відомого інституту імени Сербського, де я перебував від 15 січня до 12 березня 1974 року.

Не знаю, що перешкодило владі застосувати до мене психіатричний варіант. Найімовірніше, що я потрапив до інституту

Сербського за того несприятливого для них періоду, коли на Заході особливо широко спалахували протести проти використання в СРСР психіатрії як засобу для придушення інакодумання, і влада просто побоялася.

Так чи інакше, по двомісячному "обслідуванні" мене визнали осудним, психічно здоровим. 16-21 травня 1974 року мене судив Владимирський обласний суд і прирік на два роки таборів загального режиму. Цей строк я відбув в огидному кримінальному таборі у виселку Юр'євець, 8 км від Владимира, звідки й звільнився 11 липня 1975 року.

Ці нотатки стосуються лише одного етапу моєї гулагівської одиссеї, недовгого, але характеристичного перебування в інституті імени Сербського.

Я спробував розповісти про все, що бачив у цій цікавій, огорненій мороком невідомости установі, що являє собою своєрідний гібрид радянської системи терору і радянської медицини. Я включив у розповідь як побутові подробиці, так і розповідь про людей, яких зустрів у тих дивовижних стінах.

Звичайно, мої нотатки хибують на прикру неповноту, бож я перебував в Інституті не в якості журналіста-репортера, а в ролі звичайного, зв'язаного по руках і ногах, безправного експертного зека. Я майже нічого не можу розповісти про структуру інституту й організацію його роботи. Я не можу навіть назвати на прізвища всіх лікарів свого відділу, бо в інституті їх старанно приховують. Але дещо я все таки бачив і зрозумів.

Скільки я знаю, у нашій безцензурній літературі немає (крім хібащо *Думок божевільного* П. Г. Григоренка, *Хто божевільний?* братів Медведєвих і ще кількох уривчастих нотаток) досить повної розповіді про інститут імени Сербського, хоч інтерес до цієї горезвісної установи, звичайно, великий. Тож можливе, що мої нотатки бодай якоюсь мірою виповнять цю прогалину, а головне — покличуть до дії когось, хто більше знає і досвідченіший, ніж я. Я так і розглядаю свою працю — як частину колективної праці, яка допомогла б піддати гласності, а отже і знешкодити — ще один із зловісних островів радянського ГУЛагу, сьогоднішню цитаделю найвищого безправ'я і безконтрольних дослідів над беззахисним арештантським мозком — інститут імени проф. Сербського в Москві.

Усім радянським інакодумаючим, що стали жертвами психіатричних репресій, сьогоднішнім і вчорашнім в'язням радянських спецпсихлікарень, я й присвячую свої нотатки — мій посильний внесок у боротьбу з цим, ледве чи не найогиднішим різновидом політичного терору і насильства над особистістю за наших просвічених днів...

Учитель з Ташкенту

Ця людина привабила мене не лише близькістю віку, але й своєю зацькованістю, підлеглим становищем у палаті. Цькували його всі: і зеки й няньки. Тільки й чути було:

— Каменецький, жерти хочеш? (зеки).

— Каменецький, це ти знову сухарі порозкладав? (няньки).

Круглолиций, повний астматичний чоловік під п'ятдесят років. Обличчя червоне, розмазане, зі східними рисами, і я спочатку поклав, що він узбек. Тим більше, що він був з Ташкенту і говорив по-російському з акцентом. Пізніше з'ясувалося, що він не узбек, а єврей, і навіть не якийсь бухарський, а український, з-під Житомира. Але дитиною його завезли в Середню Азію, і він там "оузбечився".

Я пішов на зближення з ним відразу після незрозумілого зникнення Віктора Матвеева. Звичайно, було б цікавіше спілкуватися з одностаттейником, але Іван Радіков відстрашував своєю настороженістю. А Каменецький приваблював інтелегентним виглядом, він був м'який і компанійський, усім своїм виглядом він ніби просив моєї дружби й оборони.

— Відразу видно, що ви інтелегентна й освічена людина, — говорив він мені. — А тут же такі люди, такі люди! Я так стомився у тюрмі і тут.

Я запитав, за що він сидить.

— Ох, не питайте мене! Це така травма! Така травма! Я й досі не можу отямитися...

Мене приголомшило його оповідання про ті жахливі умови, в яких він сидів у КПЗ [кімната попереднього ув'язнення — ред.] в Бухарі. То була стара емірська тюрма з камерами-ямами, де наглядач заглядав до ув'язнених зверху через ґрати й опускав їм, як тваринам, їжу на палиці. Потім Каменецького везли в наручниках літаком до Москви...

У Бутирці його так цькували в камері, що він намагався повіситися, відірвав стяжку від мішка з матраца. Зняли... Йому й тут, в інституті, на відміну від інших зеків, видали одне простирало замість двох. Видно, у його справі була позначка про нахил до накладання рук. Тому у відділі Каменецькому не видавали навіть таких предметів, як гребінець чи окуляри, і він завжди брав їх "на тимчасове користування" у мене. Ще няньки постійно стежили, щоб рушник у нього не валявся на ліжку чи під подушкою, як в інших зеків, а висів розправлений на бильці ліжка, тобто весь час був перед очима.

Врешті-решт, відповідаючи на мої обережні випитування, Каменецький розповів, що сидить за вбивство. Він працював завідувачем навчальної частини виробничо-технічної школи в

Ташкенті. Якось у нього гостював директор школи. Випивали. Директор якимось чином образив дружину Каменецького, той, скипівши, схопив молоток, що потрапив під руку, і...

— Це було жахливе, Вікторе Олександровичу! Я й досі не можу згадувати без дрожу. Це така травма!..

І він, закриваючи обличчя долонями, трясся у беззвучному плачі.

Молоді зеки весело цькували Каменецького. Просто тому, видно, що бачили його м'якість, беззахисність. І тому, що він був старший і слабший від них. Ну і, звичайно, за те, що єврей... Видно, виголодавшись в тюрмі, він їв тепер багато і жадібно... А після обіду збирав залишені на столі шматочки білого хліба і сушив їх на батареях опалення. Мені він пояснював це тим, що підсушений хліб не такий квасний, а в нього хворий шлунок. Каменецький збирав сухарики до мішечка і вночі гриз їх у ліжку, розважаючи зеків. І няньки лаяли його безнастанно, скидали хліб з радіаторів.

А ще Каменецький хропів... Ох, горе в тюрмі тим, хто хропе! І потягнуть чоботом по обличчю, і рот ганчіркою заткнуть...

А ще в сердеги (хворий шлунок, вік, малорухливе життя) постійно здувало кишки і вночі мимовільно виходили гази... Цього зеки вже й зовсім не могли витримувати. Вимагали прибрати його — до коридору, "до параші". А няньки, замість того, щоб захистити, підігрівали пристрасті.

— Ну ти й пер... сьогодні, Каменецький! — голосно, на всю палату заявила якась Ганна Миколаївна, нянька, що працювала в інституті понад тридцять років. — Так пер..., що мене вітром ледве з палати не видувало!

Здається, я був єдиний, хто намагався боронити Каменецького. Хоч і не можу сказати, що вдало. Він, одначе, з того часу перейнявся до мене особливою прихильністю.

Борис Овсійович пристрасно бажав, щоб його визнали неосудним. "Не витримаю я табору, Вікторе Олександровичу!" — признавався він мені. Лікарем, що опікувався ним, був якийсь Геннадій Миколайович, молода людина з вибалушеними, як у рака, очима і богемською гривкою волосся, що звисало ззаду. Каменецький лабузничав до нього понад усяку міру. Зустрічаючи в коридорі, наприклад, згинався до землі в поклоні:

— Здрастуйте, Геннадію Миколайовичу!

— Здрастуйте, Каменецький. Тільки ж ми з вами, здається, сьогодні вже віталися.

— Ну, то й що, Геннадію Миколайовичу. Мені просто приємно з вами ще раз привітатися.

Він міг і втретє відважити уклін. Часом так і стояв у коридорі — спеціально виглядаючи лікаря.

Каменецький знав про мою статтю. Ставився співчутливо. Розповідав, що в Ташкенті, де лежав на попередньому дослідженні в цивільній психлікарні, уже зустрічався з одним інакходумаючим. Журналістом, цілковито здоровою людиною, звичайно. Співчував і йому й мені.

Якось раптом запитав, чи знаю я, коли і з якого приводу введена була до кодексу стаття 190-1? Раніше ж була одна 70. Я не знав точно.

— Це у зв'язку з кримськими татарами... Їх треба було судити за різні мирні виступи, демонстрації і т. д., а 70 стаття надто вже жорстока, до 7 років. Ви чули щонебудь про кримських татар, Вікторе Олександровичу?

Господи, щоб я не чув! Але йому сказав:

— Та не дуже, Борисе Овсійовичу. Чого вони там накоїли?

І він... почав просвіщати мене. І про кримських татар розповів, про їх боротьбу за повернення до Криму, і про суди над ними. І про генерала Григоренка, їх мужнього оборонця, приміщеного за його виступи до спецпсихлікарні в м. Черняхівську. Я тільки дивом дивувався з поінформованости мого співбесідника. І звичайно сам потягнувся назустріч. Невдовзі ми вже сміливо говорили про Солженіцина, Сахарова, про т. зв. демократичний рух в СРСР. Коло наших розмов було широке. Після того, як я дізнався, що Каменецький єврей і співчуває рухові євреїв за виїзд до Ізраїлю, я перейнявся до нього ледве не братніми почуттями. І звичайно, був дедалі більше одвертий. Своєю чергою і він, дізнавшися, що я, як висловився б Вітя Яцунов, "тягну" в проблемах єврейства, відтанув безмежно.

Так і говорили ми — захлинаючися, тішачи один одного, говорили, гуляючи в коридорі чи сидючи навперемінки то на його, то на моєму ліжку. Говорили про ленінградський процес літаківців, і вже я, забувши обережність, демонстрував йому свою поінформованість, переповідав інформацію *Хроніки поточних подій*, зміст останнього слова обвинувачених... Скільки разів під час цих розмов ловив я знову на собі промацувальні погляди няньок. Іноді мені здавалося навіть, що няньки намагаються підслухувати, бачачи це, ми переривали розмову.

— Як добре, що я зустрів вас, — завжди говорив мені Борис Овсійович. — Що то значить освічена, культурна людина!

Якось Каменецький попросив у мене паперу й олівця... Геннадій Миколайович запропонував йому викласти на письмі всю історію злочину, всі подробиці, деталі. Характеризувати вбитого... Розповідати, які підступи кував він раніше Каменецькому, а тепер нібито його родичі кують дружині... Каменецький охоче заходився коло цієї роботи і кілька днів пильно, прикусивши губу, гнув спину при столі над листком паперу. Списані листи клав до кишені

халата і так ходив по відділу. Мені дуже хотілося прочитати його твір, але просити було незручно, не зважувався.

Якось після обіду (це було 23-24 січня) Каменецького раптом викликали до лікаря. Він вийшов, а за кілька хвилин раптом повторилося те саме, що з Віктором Матвєєвим: увійшла нянька і почала складати постіль мого нового друга. А мене наче обухом по голові вдарило, уже цим разом сумніву не могло бути: з-за мене! І що за приречення: з другою людиною потоваришував — другого віднімають тут таки, відкрито, грубо.

Правда, Каменецький, на відміну від Матвєєва, не зник безслідно, його просто перемістили до спеціального відділу ("бокс"), в якому тримали якихось особливо-особливо небезпечних, як ішла місцева чутка, — політичних зрадників, чужинців і т. д.

А от же я помилився! Уже не кажу, що осоромився, сплохував, сів у калюжу... Дуже не хочеться, просто соромно розповідати. Але, мабуть, треба...

Причиною переводу Каменецького був, виявляється, той самий неспокійний "дух", "злий хлопчик" відділу — Вітя Яцунов. Якось, стоячи поруч з Каменецьким біля столика сестри, що видавала продукти зеків, які зберігалися в холодильнику, він побачив листи паперу, що стирчали з кишені сусіди. Я вже казав, що Каменецький писав свою сповідь для Генадія Миколайовича. Ну, Яцунов і пожартував — витягнув листки непомітно. Природно, прочитав їх у палаті. І що ви подумали б?

Фантастика!

Зовсім ніякий він не учитель наш бідний, переляканий, зацькований Борис Овсійович Каменецький.

І нікого він не вбивав, не було жадної 102 статті... Нічого не було. Усе вигадав, наспівав мені в довірливі вуха цей простакуватий і жалюгідний на вигляд чоловік.

Б. О. Каменецький був не більше й не менше *старшим слідчим в особливо важливих справах прокуратури Узбецької РСР!*

Сів (бувають і такі фантастичні випадки) за... наклеп на Головного прокурора Узбецької РСР! Ні, не той "наклеп", що в мене, тут мається на увазі "наклеп" приватний, наклеп як образа особи, той, за який карають за статтю 130 КК РСФРР. Що ж, видно, не поділили чогось два павуки, і той, що важливіший, запроторив малого.

А я йому — як однодумцеві — про Сахарова, захлинаючись! Скільки *Хронік* переповів! За скільки злочинів владу заплямував! І знаходив же зрозуміння, співчуття, сам слухав — про євреїв і татар. А! Розумію тепер, звідки він про останніх знав так багато. Бож усі татарські процеси в основному відбувалися в Ташкенті й інших узбецьких містах. Можливо, цей самий Каменецький їх й організував? Вів якісь слідства? А може, і до справи самого П. Г.

Григоренка руки прикладав? Його ж у Ташкенті заарештували і там мучили півроку...

Прокуророві, слідчому, взагалі — кожному "ментові" у тюрмі не життя. Зрозуміле, що, боячися розправи з боку кримінальних, він і вигадав зворушливу історію про вбивство начальника, який образив дружину. І всі розвішували вуха, я в тому числі. А коли викрали в нього зрадливі листи, він, природно, тут таки повідомив про це лікарів (можливо, свого улюбленця — Генадія Миколайовича), і ті без затримки прибрали Каменецького з палати, рятуючи від "гніву народного".

От яка історія трапилася мені... "Бувають же такі недогляди", — як сказав поет Олександр Галіч.

А все ж. Як довірливо слухав мене Борис Овсійович. А вже як зійшлися на рідному ґрунті сіонізму!..

Їйбогу, не часто знайдеш такого співбесідника!

Скільки коштує віза до Китаю?

І все ж я не замкнув свої уста, не відбила охоти до спілкування помилка з Б. О. Каменецьким. Не може бути людина сама. Утративши двох, я пристав, хоч і не надовго, до третього. Зрештою, дружби "надовго" не буває в країні ГУЛагу. Хоч і буває вона "кріпка".

Ваня (Іван Федорович) Радіков був другий "політикан", що зустрівся мені в цих стінах. Правда, тут був інший, ближчий мені випадок.

На відміну від красеня "Шейха", Ваня Радіков не виблискував зовнішністю. Середній на зріст, згорблений. Обличчя асиметричне, вилицювате, "казахського" типу, очі не яскраві, кольору пляшки від пива, з нахилом до примруження. Він був мало балакучий, не яскравий, інтелектом не виблискував. Не писав віршів. І тим не менше я зблизився з ним, прикипів, міцно і назавжди, до його нескладної, але гіркої долі...

Ваню привезли до Москви з Ростова над Доном. Це була проста робоча людина 33-34 років, шофер з станиці Вешенської, — тієї самої, де живе у своїх мурованих хоромах на березі Тихого Дону хвалений-перехвалений "письменник землі російської" М. О. Шолохов. Ваня був дуже самотньою й ображеною життям людиною. Круглий сирота. Батьків своїх не пам'ятав, вони загинули в 1941 році, у перший місяць війни. Ваня виховувався в чужих, неласкавих людей, потім у дитбудинку. Виріс звірям: самотнім і обережним. Сирітство визначило психологію Вані: він був зосередженим мізантропом. До того ж, і безмежним женоненависником. Воно визначило врешті-решт і його т. зв.

"злочин". Докраю наївний, нелукавий, просто смішний, якби не довів він до того жахливого порога, на якому опинився Ваня.

Бувши з якогось приводу ображений владою (здається, не дали помешкання), він написав одвертого і, треба припускати, гнівного листа своєму знаменитому землякові і депутатові — М. О. Шолохову. Виклав у ньому, звичайно, все, що думав. Так, накіпїлу, нехитру "аналїзу". Про те, що держава наша, всупереч словесам, погано ставиться до робітників... Про те, що сиріт ображають, дітей загиблих фронтовиків... Що ніякий не соціалїзм у нас, а найсправжнісїнький капіталїзм. Ну, і т. п. У висловах, природно, не був вишуканий, писав "по-робітничому", "по-пролетарському". Щось там дозволив собі сказати на адресу покійної К. Фурцевої (бож жінок особливо не любив)...

При кінці заяви просив дати йому візу на виїзд... до Китаю (там, мовляв, справді робітничо-селянська держава, там робітників цінують).

От і весь злочин Івана Радїкова. Неможливе, скажете ви, смішне?

Нї, можливе.

У нашій країні можливе.

Змушений владою до написання своїх розпачливих заяв, він був заарештований — тією ж владою — за них як за "розповсюдження відомостей, які ганьблять радянський суспільний і державний лад"... А втім? *Внутрішнє переконання* слідчого в тому, що *не може* нормальна людина бути невдоволена нашим хваленим соціалістичним раєм, а вже й поготів просити візи до якогось там ревізїоністичного Китаю, закинуло Ваню до інституту ім. Сербського.

Отак ми й зустрілися. І подружили поволі. З першого часу він поставився до мене недовірливо, упереджено. Ваня ні від кого не одержував передач, але коли я по-товариському спробував почастувати його (шматочком ковбаси, яблуком, вареним яйцем) — він енергійно відхилив частунок. "Пощо це? Не треба!" Одначе поволі переборов недовір'я і сором'язливість, навіть прив'язався до мене — зворушливо й віддано.

Мене на цей час перевели до маленької палати. Ваня заходив часто, брав у мене книжки — *Минуле і думи* Герцена, *Історію мого сучасника* Короленка. Першу, правда, не подолав, невдовзі повернув. Другу — томик про поневір'яння по тюрмах Короленка — тримав довго. Іноді, бачачи, що я занятий, Ваня з словами: "Можна, я посиджу тут?" — сідав до мене на краєчку мого ліжка і довго сидів мовчки, не заважаючи, тільки позиркуючи на мене тихими відданими очима.

Також грали ми ще в шахи. Ваня грав добре, у нього були розвинені комбінаторні здібності. Ми часто розмовляли на

найрізноманітніші теми. Я розповідав йому про Герцена і Короленка, розпитував про життя. Круговид Вані не був широкий, але його тягло до знання, до книжки, слухав мене з зацікавленням. Ваня говорив, що закінчив десять класів вечірньої школи, навіть намагався вступати до інституту (здається, Ростовського політехнічного), але невдало.

Багато часу витратив я на те, щоб розвіяти або хоч захитати женоненависницькі упередження Вані. Здається, це мені все таки вдалося. Але чому так вирішило життя, що не зазнав Ваня Радіков до своїх 33 років ні матірньої ласки, ні жіночої відданості й кохання?

Прочувши, що я літератор, і дуже ревнуючи мене до нового поета з відділу, який усім надокучав віршами, — Ігоря Розовського, Ваня якимось жадливо ніяковіючи, простягнув мені свій опус, складений тут таки, у хвилини мовчання на краєчку мого ліжка. Цей листок і тепер у мене — єдина ниточка, що зв'язує мене з Ванею Радіковим, — його маленький подарунок, його легенький, мовчазний дотик — він робив так іноді — до рукава мого халата...

На лужайке, на полянке,
Девки водят хоровод.
Завлекают парня Петю,
Чтоб пропел кукаревод.

... Ох девчата, ох девчата!
Несерьезный вы народ.
Легкомысленно живете,
По-куриному поете.

Пробачмо Вані поетичну примітивність цих рядків, сприймімо їх з усмішкою. Та він же й не пхався в поети. До речі, навіть у цьому уривку зумів він висловити свою неприхильність до прекрасної статі.

Звичайно, спілкуючися з Ванею, спостерігаючи його, я ні на мить не сумнівався в його психічному здоров'ї. На відміну від Матвеева він не хотів, навіть боявся визнання його неосудним. І все ж в інституті Сербського, на моїх очах, його визнали психічно хворим, соціально небезпечним і прирекли таким чином на безстрокове ув'язнення у спецпсихлікарні.

І це був ще один злочин радянської медицини, радянської судової системи, радянської держави тоталітаризму.*

*У приватному плані випадок з І. Радіковим мусить лягти темною плямою і на сумління його вельможного земляка — М. О. Шолохова. Адже Ваня Радіков особисто йому писав листа, просив як від депутата захисту і підтримки. Певно, не раз і голосував за нього. І що ж вийшло? Я вже не кажу про те, що цей крик з проханням допомоги залишився без відповіді.

Лікарем, що опікувався Іваном Радіковим, була якась Светлана Макаровна (прізвища, на жаль, не знаю, бо в інституті їх пильно законспіровують), — показна блакитноока молода жінка з вибіленим до льяної сивини волоссям. Старший науковий співробітник, здається, навіть кандидат наук. Ну, а головою комісії, яка засудила на тортури нейролептиками нехитрий "норовистий" мозок шофера з шолоховської станиці був, звичайно, професор Лунц.

"Комісія" ця відбулася 21 січня 1974 року, хоч піддослідному на ній висновку не оголошують.

29 січня знервований Ваня, стурбований тим, що проминув тиждень після комісії, а він усе ще на місці (визнаних здоровими відвозять відразу), влаштував обструкцію. Упіймавши Светлану Макаровну в коридорі, він голосно зажадав відвезти його до тюрми.

Обструкцій в інституті Сербського не люблять. Наступного дня (саме в середу вивозять "визнаних") Ваню взяли... Так швидко, що ми з ним навіть не встигли попрощатися.

Тільки й лишилося в мене від Вані, що сіренький листочок з "кукареводом". Рядки олівцем стираються, в'януть. І я думаю: коли це було? В якій землі? І де він тепер, ця самотня, тиха людина? В якій спецпсихлікарні мучиться він тепер, мріючи про свій Китай, що так і лишився недосяжний?

"Злий хлопчик" Вітя Яцунов

Вітя Яцунов, четвертий мешканець нашої палати, належав до числа тих, яких у дитинстві називають трудними дітьми. Та він недалеко й відійшов від тієї пори, цей 20-літній юнак у ластовинні з підмосковного містечка Голіцино. Хоч мав уже за собою 2-3 "ходки" (2-3 тюремних строки), почавши у 12-13 років з колонії для малолітніх. У загальному це був, не зважаючи на молодість, дозрілий, професійний злочинець. Цим разом він був заарештований за 206 статтею (хуліганство) за бійку в каварні, йому загрожував строк до 5 років, і Витине бажання відбутися психлікарнею мені було зрозуміле. До речі, під час останнього строку (теж за бійку) його вже визнавали хворим, і якийсь час він перебував у міжабірній психіатричній лікарні в м. Рибинську.

Природне й таке питання: а яким чином цей приватний лист опинився у слідчій справі Івана Радікова? Чи, бува, не сам "письменник землі російської" одніс?

Зрештою, його й на це вистачить. Пригадаймо його відомий виступ з приводу процесу над А. Снявським і Ю. Данієлем у 1966 році. То що вже тут говорити?

Оповідав про неї жахливі історії, зокрема про втихомирювальні "скрутки", які там застосовуються.

Витя був злим демоном відділу як для зеків, так і для медперсоналу. З зеків знущався. Викрадення у Каменецького листочків зі сповіддю було чи не найневиннішою вихваткою. Слабких він бив, відбирав сигарети і продукти. Сильних — обдурював при грі в доміно, артистично шулерствуючи. Безнастанно вимучував няньок і сестер: то поміняє таблички з прізвищами на дверях палат, то якихось таблеток у процедурній набере... Якось викрав у няньки з кишені ключ від дверей... Іншого разу прив'язав до стільця няньку, яка придрімала... Часто Витя явно "перебирав", перегравав, відкрито працюючи "на публіку", але це, видно, входило в його "психіатричну програму". За принципом: чим безглуздіше — тим певніше.

Не знаю, чим я підкупив заледеніле серце цього злого хлопчика... Може, тим, що не потакував і не сміявся, дивлячися на його блазенство, але разом з тим і на ганив, не повчав? До його розповідей поставився по-дорослому, без іронії? Заговорив на якінебудь абстрактні "гарні" для злочинської, злочинної душі теми? Наприклад, про велику жіночу любов. Уривки з *Оповідання про родинну драму* Герцена йому читав, з листів Наталі...

Витя лежав на сусідньому ліжку, по-хлоп'ячому підперши щоку долонею, і дивився на мене пробудженими, прозорими очима. Приручався, відтавав.

Поступово розповів мені історію свого гулячого життя і своїх злочинів супроти суспільства... Звичайно, як виявилось, безбатченківщина... Дитсад, пуста школа, яка скоро надокучила, і — принадніша наука вулиці. Мати працювала продавщицею... Додому приходила пізно. Хороша, але... Появився вітчим, потім другий. Горілочкою похастував... Отак, на дванадцятому чи тринадцятому році — за грабунок на вулиці — потрапив Витя туди, де дітей називають "малолітками". І все роблять на те, щоб збудити в них комплекс неповноцінності і нацькувати на світ. І пішов Витя по битій дорозі... Бож давно відоме, що не виправляє наш табір нікого, хоч він і "виправний". Тільки розбещує і розлючує. Чому т. зв. повторна злочинність у нас, як у жодній іншій країні, велика...

І вже не вирватися з причіпливого кола. Так і сказав мені Витя у хвилину одвертості: "Я радий би вискочити, але не можу!..." Він так наче бачив попереду ще темніші глибини.

Визнання його "дурнем" хотілося Виті пристрасно. Бож це не лише тепер рятувало б його від табору, але й давало б, як він висловлювався, "червону книжечку" на всі часи. Тобто пий, гуляй, бийся, крадь — усе нічого, спливе, бож ти "псих", "дурень", і з тебе як з гуски вода.

Витя нервувався, бо лежав у відділі другий місяць, а все наче б

ніякого зрушення не було. Пару разів поговорив з ним лікар (Альберт Олександрович Фокін), зробили стандартні аналізи і — все, забули. Не розумів він, що в цьому саме й містилася головна метода інституту Сербського: спостерігати непомітно, як піддослідний реагує на таке "забуття", виявити — чекає він чогось чи ні? Здоровий, свідомий, спраглий визнання буде нервуватися, чекати. Ну, а хворий — буде байдужий. Просто й гарно.

Витя чекав. І чим менше лишалося до кінця другого строку, тим відчайдушніше робилися його витівки. Я вже розповідав про жарти з няньками. А якось чергового вертухая ледве грець не вхопив, коли він імітував утечу... Увечорі, після відбою, Витя заліз під наш круглий стіл і заховався за довгою, мало не до підлоги цератою. Нянька раз заглянула в палату, два — Яцунова немає. Прибіг черговий прапорщик, заглянув під ліжку — немає! Я взяв участь у грі, бо, лежачи на своєму ліжку, бачив Витю збоку. Коментував біганину вертухая і няньок. А там уже сестра ганяла по відділу, хрюскали двері, запалювали в палатах світло. Влучили й у нашої на хвилину. Під стіл чомусь ніхто не заглянув. Вертухай ще кілька разів забігав, тримаючися рукою за серце. Врешті-решт він, видно, зчинив тривогу, бо примчало відразу 5-6 прапорщиків і навіть офіцер. Влучили всюди світло. Звичайно, в такій облаві Витю швидко витягли з-під стола. Він укусив прапорщика за руку. Той матюкнувся і хотів ударити Витю, але сестра з нянькою заметушилися:

— Заспокойся, Витю! Лягай! Ну, чого ж ти? Заспокойся!

Обійшлася витівка Виті. Притих на день-другий. Потім знову накоїв — розбив при відкриванні квартирки-фрамуги скло в нашій палаті. Тут виявилось звичайне, таке, що б'ється. І це теж надало різноманітності нашому монотонному існуванню.

Отак і жили, і розважалися ми з ним. Коли лежали рядком на ліжках і розмовляли пошепки через прохід, розм'якала його душа. Усе, все розповідав мені Витя: і про "корешків", і про дівчаток своїх. Наблизився до мене по-доброму. Можливо, тому, що я був один з небагатьох, хто погладив його в житті по стриженій сирітській голові...

Зустріч з Лунцем

Якось дещо пильніше влаштували прибирання в палатах. Прибігла сестра — показала пальцем павутину. Зеки-натиральники від самого ранку заходилися коло паркету.

Удень, десь коло одинадцятої години, я читав, сидячи на своєму ліжку. Витя був на трудотерапії. Володю Шуміліна вивели на якесь мудроване дослідження на подобу моєї камери-обскури: теж щось на зразок знімання біострумів мозку, але складніше.

Раптом до палати швидким кроком, майже бігом, улетів сиво-волосий великоголовий чоловік у білому халаті. Вибалушеними, а ще й побільшеними склами окулярів очима і надутими щоками він нагадував великого мопса. Він і влетів, як мопс, круто обернувшись на кривих ногах. Зупинившись передо мною, з вигуком "Ну-с!" гостро постукав правим вказівним пальцем по лівому, присягаюся: звук був точнісінько такий, як ніби мопс, сівши, постукав утятим хвостом по підлозі.

Я підвівся. Незнайомий крізь скла окулярів свердлував мене поглядом. За якийсь час до палати також швидко увійшла невідома жінка в окулярах і з якимось зшитком у руках, а за нею — наша денна сестра, кучерявенька Женя.

Оце той хворий, Даниле Романовичу, про якого ми вам оповідали, — сказала, задихавшись, жінка з зошитом.

Я зрозумів, що передо мною знаменитий Лунц, і кров ударила мені в голову.

Ми стояли мовчки, уставившись один на одного очима, як два сільські хлопці, що граються: хто довше витримає.

— Ви закінчили фармацевтичний інститут? — гостро запитав він.

— Пробачте, але я не знаю, з ким розмовляю. Ви не відрекомендувалися.

— Називайте мене Данилом Романовичем.

— Так ви Лунц?

— Саме. Саме так, — відскандував він, продовжуючи свердлувати мене поглядом. — Так який ви фармацевтичний інститут закінчили? Московський?

Я: — Харківський.

— А ще ви закінчили літературний інститут?

Я: — Відчувається, ви знайомі з моєю біографією.

— Дещо, дещо. Скажіть, а хто був вашим творчим керівником в інституті?

Я подумав: видно, проходили вже перед ним студенти чи випускники літературного інституту. Ну, звичайно ж: Данілов з Ленінграду... Мій друг Гоша Беляков... Скільки ще невідомих...

До палати увійшло ще кілька лікарів. Любови Йосифовни серед них не було.

— Ви ж однак його не знаєте, — відповів я. — Сергій Олександрович Поделков.

— Він більше, е-е-е, педагог, ніж поет?

— Це ви так вважаєте?

— Розуміється, думка суто особиста. Так, так, так.

Я зауважив, що він не відводить очей від моєї руки. У лівій руці в мене були окуляри, і, розмовляючи з Лунцом, я механічно крутив їх, тримаючи за дужки. Я пригадав твердження Ігоря, що такий

мимовільний монотонний рух лікарі часто вважають за одну з ознак шизофренії, і швидко припинив його, схрестивши руки на грудях.

— Ну гаразд. Ми ще будемо розмовляти з вами. Часто і довго розмовляти.

Теж дивлячися йому просто в очі, не опускаючи схрещених рук, я повільно похитав головою, висловлюючи заперечення.

— Що, ні? — смикнувся Лунц. — Ні?

— Ні, — тихо, але виразно відповів я.

— Чому?

— Тому що дивлячися на вас, я бачу перед собою — дітей Леоніда Плюща, — відповів я неголосно і повільно, дивлячися йому просто в зіниці — зелені й мертві.

Різко стелулася кудлата голова. Клацнули щелепи мопса. Одначе він стримався.

— Ну, це вам так здається. Добре. До побачення. Питання до мене є?

Я запитав, чи буду тут залишений на другий місяць, як обіцяє лікар.

Побачимо в понеділок, — сказав Лунц.

Ще я спитав, чи скоро, нарешті, відбудеться прогулянка. Сказав, що лежу тут уже місяць без ковтка повітря.

— Що ви, це по калюжах? Лютий... грипа... — він явно зніяковів. — Ні, це небезпечно, небезпечно...

— А вам не здається, що місяць без повітря — це більше небезпечно?

Але Лунц уже не відповідав — він біг з палати у супроводі своєї свити. Вони обійшли й інші палати, правда, біля жодного ліжка не затримувалися так довго, як біля мого.

Пізніше я дізнався, що це був перший обхід Лунца, який щойно вийшов на роботу після подорожі за кордон. Здається, до Угорщини. Що ж він насаджував там? Я думав: цікаво, а до західних, до т. зв. капкраїн, він їздить? І чи затишно йому там? Адже в 1973-74 роках особливо висока була хвиля протестів за кордоном проти психіатричних репресій в СРСР. А вже ім'я Лунца згадувано там напевно часто. Це була моя перша і по суті єдина тривала зустріч з ним. Ніяких розмов, ні довгих, ні коротких, між нами так і не було.

Після його відходу в палаті ще довго тхнуло псячою шерстю.

ПРО ВІКТОРА НЕКІПЄЛОВА

Я познайомився з Віктором Некіпєловим у 1969 році в Умані, в домі української діячки Надії Суровцевої та її близької родички Катерини Оліцької. Він був близьким другом цих двох видатних

жінок, що обидві витримали по тридцять років ув'язнення в таборах ГУЛагу, але не капітулювали перед насильством.

Некіпелов, фармаколог за фахом, закінчив Літературний інститут ім. Горького в Москві, писав поезію, багато з яких присвятив питанням підрадянської дійсності, зокрема й стосункам України з Росією (вірш "Україні"), трагедії кримських татар, окупації Чехо-Словаччини, трагедії людської особистості, яка в умовах гніту шукає виходу в світ волі. Він добре знав українську літературу і чимало перекладав з української на російську (І. Франка, В. Симоненка, І. Драча та ін.).

Змушений покинути Україну, він переїхав до Росії, де брав активну участь у русі опору. Після ув'язнення (1973-75) став членом Ініціативної групи захисту прав людини і написав низку гостро публіцистичних статей, відомих у самвидаві. Окреме місце в його літературному доробку посідає великий твір *Інститут дурнів*, кілька уривків з якого надруковані вище. Це своєрідний жанр прози, літературна специфіка якого обумовлена як особистою біографією автора, так і умовами життя в Радянському Союзі.

Леонид Плющ

НА РІЗНІ ТЕМИ

Ігор Качуровський

СОБОР У ВОРМСІ

Тут білий вівтар кельтської святині,
Залишений з непам'ятних століть,
За скриньку для відпадків править нині
Туристам, що проходять іногідь.

Давно забито і забуто браму,
Якою йшли молитись королі,
І першою зайшла колись до храму
Крімгільда — цвіт бургундської землі.

Впритул до храму — кран новобудови:
Углиб і вгору хмаросяг росте,
Щоб непорушні зрушити основи
І заступити видиво святе.

А ми з тобою тінями з туману,
За тим, що гине, несучи журбу, —
Із почету цариці Теофану
Як трапили ми, власне, в цю добу?

Дружині — на дорогу

Коли тебе оглушить чорний гамір,
Задушить від "асадо" сивий чад,
І не здійсниться ні найменший намір,
Все буде не до речі і невлад,

Коли нестиме доля неласкава
Гіркополинних днів отруйний плин, —

Хай до Альпійських скель твоя уява
Повернеться на декілька хвилин:

Навскіс, немов прозорі архітрави,
Стоять між сосон соняшні стовпи;
Смарагдовим вогнем біля тропи
Мохи від них займаються і трави.

Куди не підеш — здовж усіх доріг
Танок ялин пружливо-тонкостанний;
На крутосхилах — недоталий сніг,
А на вершині — глетчер нерозтанний.

Холодна білість молодих берез,
Яснозелена глиця на модрині,
І проліски такі небесносині,
І тонко-тонко пахне дикий без.—

І осад від клопіт і мотанини,
На долю і людей безсилу лють
Розвіє свіжий вітер з полонини,
Дрозди в солодку пісню переллють.

Як безцінна романська фреска
Під шарами грубого тинку,
у високій абсиді храму,
Де назовні — бучне барокко,
І рожеві гладкі янголята,
І в святих — сороміцький вираз, —
Так у храмі душі моєї
Незнищенно живе твій образ,
Ніби відгомін потаємний
Тих шляхетних часів лицарських...
Не кажи, що його немає,
Пошукай під шарами буднів...

ПАМ'ЯТІ О. Н.

... От і стало менше на світі
Ще одним нещасливим поетом...
Кладовищенських буків віття
Багрецем одяглось і грезетом.

І владика монголоavidий
Говорив про цього сірому,
Що він кротно прощав обиди
І що зла не чинив нікому.

Десь його бабуня в музеї
Цілувала шаблю Мазепи,..
Але він, не подібний до неї,
Вигляд мав дивака й недотепи.

Біль густішав безвихідно в ньому,
Як іржа ув осіннім вітті.
Зла не міг він зробити нікому —
От і стало менше на світі...

ОВІДІЙ

Часом себе я питаю: кому я завдячую більше,
Хто мені визначив шлях до кастальських джерел і Парнасу?
Перші зустріли мене Шевченко і Лермонтов разом;
Юність бездомну мою, що в чужинному світі минула,
Квітом бузків і черемх вінчали Єсенін та Бунін.
Потім прийшли акмеїсти зі словом несхибним, як шпага.
А як вернувся додому і знову пішов на чужину —
П'ятеро лебедів рідних, подоланих, та нездоланих,
Тих, що на озері смерти бились об кригу відчаю.
Шостий, молодший їх брат, зробився мені найріднішим.

З чого ж таки почалося? Де кільчик знайду я найперший,
Звідки доглянув я полиск далеких вершин Гелікону?
Та вже на поміч мені несподіваний спогад приходить:
Раннє дитинство, під вікнами племінь рожевих півоній,
Сосни і клени впритул старий обступили будинок

(Певно, було це останнє шляхетське гніздо України...),
Плесо ріки зеленіє й синіє крізь віти вербові,
Під очеретяний шелест я слухаю вірші всевладні,
Зміст, невідомий мені, не затемнює музики слова,
Повагом мати ритмічно скандує латинський гекзаметр,
Повість стару і сумну про кохання Пірама і Тізби...

ЦВИНТАР У ШТРАВБІНГУ

Під знаком каролінгського хреста
У цій господі присмерку і смерти
Ще береже обвітрена плита
Чиєсь ім'я лицарське півзатерте.

І ще плита, вмурована в стіні.
На ній ти бачиш жінку яснолицю.
На честь її збудовано каплицю,
Укладено баляди і пісні.

Це втоплена міщаночка Агнеса
В камінно-вічній вірності своїй.
Шляхетністю не дорівняла їй —
Вже п'ять століть — ані одна принцеса...

(Заїхав Альбрехт у глибінь гаїв,
І нікому було подати вістку,
Що темний надум герцог затаїв:
"Втопити відьму! У Дунай невістку!").

А ось лежить достойний кат міський,
Що голови стинав мечем двосічним.
Від вдячної громади чин такий
Покоєм ушановано довічним.

А це сутяга, що багато літ
Судився з містом за якусь дрібницю.
Тож містові — такий був заповіт —
Тут монумент показує сідницю.

А там оподаль дерево старе,
І в нім — хреста недоїдок іржавий.
Хтось, може, мріяв, що "не весь помре",
Що діждеться, бодай по смерті, слави...

Із прикорня стирчить одно з рамен —
Залізний напис з'їла паща хижа.
А дерево — не ясьень і не клен —
Незнана ботанічна дивовижа.

Хай вчені дискутують без пуття,
Яке наймення дати їм гібриду,
Та ми, що проминаємо без сліду,
Його назвімо Древом Забуття.

Розвиток світогляду Івана Франка

Дмитро Козій

Іван Франко став одним з наших великих учителів і духовних провідників, тож важливо й треба пізнати його світогляд.

Світогляд — справа складна, до якої можна підходити з різних позицій. Можна зосередитися на питанні: які були суспільно-політичні погляди Франка? Визнавці екзистенціалізму, може, намагалися б шукати у Франка відповіді на питання: чи людське життя має сенс, чи не має сенсу. Можна досліджувати, чи Франко був оптимістом, чи песимістом, тобто чи був переконаний, що в світі має перевагу зло над добром або ж, навпаки, добро над злом?

Ми хочемо знайти відповідь на питання: чи Франко був, чи не був матеріалістом?

Питання це актуальне. Наші радянські франкознавці твердять, що світогляд Франка матеріалістичний. Можна не надавати ваги їх твердженню, бо ж відоме, що радянські вчені силкуються всіх визначних представників українського інтелектуального світу затагнути до свого пантеону. Адже до матеріалістів зарахували Григорія Сковороду, хоча з застереженням, що він не послідовний у своєму матеріалізмі. Подібне діється з Шевченком. Щождо Франка, то радянські франкознавці не мають сумніву, що його світогляд — це матеріалізм без жодних застережень.

До їх твердження ми могли б поставитися, як я сказав, з належним скептицизмом, якби не те, що літературознавець, до того близький співробітник Франка, Михайло Мочульський у своїх спогадах про Франка (*Іван Франко. Студії та спогади*, Львів, 1938) висловив переконання, що Франко — матеріаліст.

Ті франкознавці вважають, що Франко поклав основи свого світогляду вже в молодому віці і зберіг його в готовій, викінченій формі до кінця життя.

Нам залишається інший підхід до розв'язки питання про світогляд Івана Франка. Ми поставили собі завдання простежити, як розвивався світогляд поета. Бо не викристалізувався він відразу, а позначився зламами.

Чи те, що світогляд Франка не оформився відразу, кидає тінь на нього? Анітрохи! Пригадаємо, що різкі злами пройшов великий християнський мислитель св. Августин, про що він сам оповів у своїй *Сповіді*. Складну еволюцію світогляду стверджуємо м. ін. у визначного німецького філософа доби романтизму Шеллінґа.

Ми встановили, оскільки дозволили нам наші досліді, що

Франко пройшов три етапи розвитку свого світогляду.

Перший етап був етапом матеріалізму. Франко познайомився з ученням Маркса й підпав до деякої міри під його вплив. Він переклав навіть один розділ головного Марксового твору — *Kaniman*.¹ Бойовий характер марксизму імпонував молодому завзятому, що готовий був ламати списи, спрямовані проти досить таки затхлого консерватизму тодішніх провідників галицького суспільства. Але насправді марксизм залишився йому чужим.

Марксизм — це передусім теорія класової боротьби в капіталістичному суспільстві. Він проголошує, що в майбутньому має постати безкласове суспільство, але в своїй практиці кладе натиск на безпощадній класовій боротьбі, до якої штовхає класова ненависть.

Франко визнавав засаду боротьби, але відкидав гасло класової ненависти. У розвідці, що появилася в друку в 1881-82 роках п. н. *Мисли о еволюції в історії людскости*, він з'ясував мету боротьби робітників так, як з'ясували мету Великої французької революції 1789 року її теоретики: це мала бути воля, рівність і братерство, тобто воля совісти, вірувань і переконань, рівність громадян перед законом і братерські взаємовідносини людей, без огляду на їх походження. Марксизм не визнає ні свободи совісти, ні рівності громадян перед законом. А братерство? Його реалізували в імперії, яка будувалася на засадах марксизму і яка перейде до історії під назвою Архіпелаг ГУЛаг, зреалізували точно так, як це зформулював Павло Тичина: "всіх панів д'одної ями", при чому під "панам" розуміють там усіх тих, хто не йде сліпо за партією та її владу їмущими.

Франко високо цінував принцип братньої любови, як і раніше кирило-методіївські братчики та Шевченко. Він висунув його в поемі *Смерть Каїна*, що появилася 1889 року. Герой поеми зазнав неслівських мук, коли блукав по пустині, відчужений від людей. Але він перероджується в своєму серці, проймається любов'ю до людей і спішить до них, щоб принести їм любов і добро.

Емоційний чинник становить важливий момент у розвитку світогляду Франка. До світоглядних понять і категорій, до суджень і переконань долучається багатство почуттів, які модифікують світогляд, надаючи йому своєрідного освітлення. Любов міцнішає, потужніє у сфері світогляду і врешті-решт доводить до внутрішнього зламу, що знайшов свій вираз у передмові до збірки поезій *Мій Ізмарагд*. Франко пориває з марксизмом як ученням ненависти. Зацитуємо важливий з цього погляду уривок:

"Жорстокі наші часи! Так багато недовір'я, ненависти, анта-

1. За життя поета переклад не був опублікований. Появився в друку в ж. *Культура*, 1926.

гонімів намножилося серед людей, що недовго ждати, а будемо мати (а властиво вже й маємо!) формальну релігію, основу на догмах ненависти та класової боротьби”.

Поет підкреслює, що він “ніколи не належав до вірних тої релігії, і мав відвагу серед насміхів і наруги її adeptів нести сміло свій стяг старого, щиро-людського соціалізму, опертого на етичнім, широко гуманнім вихованню мас народних, на поступі й загальнім розповсюдженню освіти, науки, людської та національної свободи, а не на партійнім догматизмі, бюрократичній реґляментації всеї людської будучини, не на парламентарнім шахрайстві, що має вести до тої ‘світлої’ будучини”.

Це місце з передмови поета редакція 20-томника Франка в одинадцятому томі, що появился в Києві 1952 року, пропустила. Цей пропуск багатомовний!

Іван Франко вступає в другу добу своїх світоглядових пошуків, у добу позитивізму.

Але ми повернемося ще до попереднього етапу, щоб висвітлити матеріалістичне світорозуміння Франка, яке пов'язалося так чи інакше з Марксовим вуйовничим матеріалізмом та його анти-релігійною настановою.

Маркс, як і всі матеріалісти, вважає матерію за основу буття, за щось первинне. Матерія є вічна. Вона триває в вічному русі і в вічній переміні. Духові явища є витвором того руху. Отже, вони є вторинні, похідні від матерії, є наростами на матеріальному пні, як бувають нарости на корі дерев. Вони появляються на матерії, як основі, тому й називаються епіфеноменами.

До сфери епіфеноменів належать релігійні явища. Маркс відмовляє їм глибинного походження, не хоче знати, що вони виникають з людської душі, яка прагне знайти сенс життя та збагнути призначення людини. Він виводить штучно походження релігії, трактуючи її як знаряддя в руках духовенства, яке за їх допомогою володіє душами пастви. Маркс проголосив релігію як “опіум для народу”, як паразитарне явище, яке мусить бути викорінене.

У згоді з цим ученням Франко заявляє, що хоче побудувати раціональний світогляд “без віри основ”, тобто без релігійних основ (*Товаришам з тюрми*, 1878). Він визнає вічність матерії:

Одно лиш вічне без початку й кінця,

Живе і сильне, — се є матерія:

Один атом її тривкіший,

Ніж всі боги, всі Астарті й Ягве.

(*Зів'яле листя*, III, 18)

А все те, що твориться в душі,
згасне, мов огник,
мов хвиля, пройде.

(там само, III, 17)

Інакше й не може бути, бо "душа — то нервів рух".

(там само, III, 12)

Бога має поет за витвір уяви:

Бо що ж є Дух той? Сам чоловік його
Создав з нічого.

(там само, III, 18)

Які зміни наступили в світогляді Франка у зв'язку з його переходом на позиції позитивізму?

Творець "позитивної філософії" Огюст Конт (1798-1857) розвивав думку, що людська мисль пройшла вже дві фази розвитку: фазу мітології чи теології і фазу метафізики, яка в своїх спекуляціях виходить поза межі досвіду. Вона ввійшла вже в третю фазу, фазу позитивних наук, які спираються виключно на дані досвіду, здобуті органами чуттів і розумом. Наукова метода дослідів полягає ось у чому: бачити, щоб передбачати. Метафізичні спекуляції відривають людину від практичних завдань життя.

Висловом цієї настанови є Франкова поема "Іван Вишенський". Іван Вишенський обирає життя в пустельницькій печері, щоб віддатися роздумам про Бога й вічне життя. Але він зазнає поразки, заплутується в тенетах сумніву. Щойно після важких перипетій внутрішньої боротьби доходить він до висновку, що відірване від світу служіння Богові не є призначенням людини і що її властиве призначення — працювати для рідного народу, з яким вона зв'язана нерозривними вузлами любови.

Так Франко відмежовує себе від метафізики в душі вимог позитивізму. Зате високу ціну дає він етичним засадам, зокрема християнській моралі. У збірці *Мій Ізмарагд* передає нам в поетичній формі скарби моралі, що їх знайшов у творах давнього українського письменства.

Суспільна праця стає для Франка основною категорією мислення. Йї він присвячує оці терцини в збірці *Із днів журби*:

Суспільна праця довга, утяжлива,
зате ж плідна, та головно — вона
одна лиш може заповнить без дива

життя людини, бо вона одна
всіх сил, всіх дум, чуття, стремлінь людини
жадає, їх вичерпує до дна.

Вона одна бере нам все щоднини
і все дає, бо в'яже нас тісніш
з людьми, як діти спільної родини.

(I, 10)

З працею в'яжеться почуття обов'язку перед народом. Про цей обов'язок говорив поет на святі, яке йому влаштувала українська громада в 25-річчя його літературної діяльності. Обов'язок праці для народу вважав він формою відплати за те все, що дав йому народ.

З почуттям обов'язку перед народом поєднується вірність народові. Проблемі вірності присвятив поет поему *Похорон*.

Над усім витає почуття любови до рідного народу.

Таким чином обов'язок, вірність і любов становлять єдність триєдиної чесноти.

З цим переходимо до третього етапу розвитку світогляду Івана Франка. Основні його лінії віддзеркалюються в поемі *Мойсей* і в збірці поезій *Semper tiro*.

На третьому етапі Франко залишається вірним позитивізові з його настановою на розбудову наук, на всебічне дослідження природи й людського життя, як також на ідею суспільної праці, але пориває з позитивістичним мисленням, оскільки позитивізм, відмовившись від метафізики, не дає й не може дати відповіді на загадки життя.

Щождо матеріалізму, наступив час остаточної розправи з ним.

Всупереч марксистському історичному матеріалізові, що тлумачить постання нації та її дійову історичну роль економічними чинниками, Франко висуває, устами Мойсея, концепцію призначення нації. Народ прирівнюється до стріли, яка знаходиться на натягнутому луку Єгови, "намірена в ціль". У серце народу

...Єгова вложив,
Наче квас в прісне тісто,
Творчі сили, — ті гнатимуть вас [народ]
У призначене місто.

(*Мойсей*, пісня 4)

Отже, не матеріальні чинники вирішальні в діях народу, а творчі сили, які вказують на доцільність його змагань.

У притчі про терен (пісня 6) Мойсей указує, що на світі є різні народи і що кожний з них відзначається відмінними, йому одному властивими рисами: один народ — гордий своєю бойовою вдачею; інший пишається мудрецами, що "б'ють в небо думками"; є й народ "багачів-дукачів, що всю землю пліндрують" у погоні за

матеріальними вартостями; рідний Мойсееві народ має місію скарбника Божого Заповіту.

Отже, кожний народ, як кожна людина, — це щось неповторне.

А що ж український народ? Свої переконання про його характер та історичну долю висловлює поет у пролозі до поеми *Мойсей*. Він бачить у народі українському "сил безмірність", які він проявляв протягом усієї своєї історії. Земля його полита кров'ю його борців. Його поневолення палить поета соромом, але він вірить у силу його духа і в день його воскресення. Силу свого духа український народ проявив у духовій царині. Саме в його слові

... іскряться

І сила й м'якість, дотеп і потуга,

І все, чим може вгору дух піднятися?

Українська пісня — це скарбниця серця й життєвої мудрости.

Речником матеріалізму у Франковій поемі є демон сумніву та звіри Азазель. Він прирівнює дії народу до "природного бігу" каменя, який котиться з гори. Ніхто не знає його мети. "І Єгова не зна", — твердить Азазель. Усе бо в історії, як і в природі, здетерміноване невідмінною причиновістю. Немає там місця для доцільности, немає місця для призначення.

Один з радянських франкознавців, Андрій Брагінець, у праці про Франка² висловлює думку, що устами Азазеля Франко дає вираз своїм поглядам на історію в дусі матеріялістичного детермінізму. З ним погоджується інший дослідник Франка, Арсен Каспрук.³

Тим часом у поемі після Азазеля виступає Єгова, що з'ясовує протилежні погляди.

Послухаймо, що каже про це Іван Франко:

Слова Єгови "розкривають йому (Мойсееві) далеко ширший кругозір від того, який міг розкрити йому Азазель, прояснюють йому високу мудрість Провидіння, що кермує долею народів, і дають його душі й тілу остаточне заспокоєння".⁴

Словами Єгови поет дає вираз своєму переконанню про примат духових цінностей. Єгова вибирає собі не того, "хто хлібом накормить", а "духа кормильців". Він засуджує тих, що здобувають "скарби землі", тобто матеріяльні добра, і стають їх рабами, а гублять "скарби духа" (пісня 19).

Так поет розпрощався з матеріалізмом, який визнає примат матерії. Завершується повний злам у світогляді.

2. А. Брагінець, *Філософські і суспільно-політичні погляди Івана Франка*, Львів, 1956, стор. 159.

3. А. Каспрук, *Філософські поеми Івана Франка*, Київ, 1965, стор. 151.

4. І. Франко, *Мойсей*. Передмова до 2 видання, Львів, 1913, стор. XII.

Цей злам стає ще більш яскравий, коли зважимо на оці слова Єгови:

Та хто духа накормить у вас,
Той зіллється зо мною.

Можна гадати, що слова про злиття людського духа з Єговою віддзеркалюють біблійні уявлення. Одначе треба ствердити, що ідея злиття духа людського з Богом чужа старозавітним уявленням. В уста Єгови вкладає поет свої переконання. Що такі були його переконання, засвідчує поема "Страшний Суд", що появилася в 1906 році (*Мойсей* 1905 року). У цій поемі після сатиричних бичувань, спрямованих на антропоморфічні уявлення про Бога, поет розвиває думку про завдання людини проникати "в духове й вічне", яке є сутністю буття. Бог закликає поета до найвищого злету:

... якнайвище
Підіймись, напруж всі сили,
Безмір обіймай душою
І в найвищій цій екстазі
Злийся з сутністю моєю!

Маємо тут знаменне повторення слів Єгови з поеми *Мойсей!* Ідея злиття людського духа з Богом означає його вічність.

Як далеко залишив Франко за собою свої колишні переконання, що вічна тільки матерія, а духові явища, як епіфеномени, проходять, мов хвиля, гаснуть, мов огник!

Колись Платон, творець античного ідеалізму, навчав, що людина повинна так діяти, щоб уподібнитися Богові. Не казав про злиття з Богом. Ідея злиття, повного поєднання земного з потойбічним, має (досить несподіване у Франка) містичне забарвлення. Вона народилася в нього в хвилини найглибшого надхнення, коли відкрилися перед поетом нові обрії буття. Це був великий злам у розкритті цінностей буття, який дає нам підставу ствердити про новий етап світогляду поета. Назвемо його етапом метафізичних навіянь.

Такі були етапи розвитку світогляду Івана Франка. Він не вагався визнати свої злами, бо прислухався завжди до голосів душі, яка прагнула правди.

З ПОЛЬСЬКИХ СУЧАСНИХ ПОЕТІВ*

Переклади — Вадима Лесича

КАЗІМЕЖ ВЕЖИНСЬКИЙ (1894-1969)

Хто б ти не був, що без вітчизни...

Хто б ти не був, що без вітчизни,
пристань, де я — в чекання втомі:
в глухій пустелі яловизни
ми вдвох не матимемо дому.

Хто задививсь туди, потойбіч,
де небо в заграв перебоях
ще не згасає в темні ночі,
хай глибше в ніч цю йде зо мною.

Кому ще сняться білі кості,
що пси волочать їх полями,
де розпач рве беріз волосся,
хай це повість мені у тайні.

Бо з мряк осінніх, над стернею,
у пиріях сухих, будяччям
щось проривається шептанням
і рине в кров і в серці плаче.

Нема ж землі, щоб вибирати,
є лиш — призначення і межі,
з усіх багатств — чотири стіни,
з усіх світів — лиш світ тамтешній.

ЮЛІЯН ТУВІМ (1894-1953)

Не шукайте в словниках аж...

Не шукайте в словниках аж —
слів зворушливих і мрійних,
заспіваємо про пташку
поміж віттям співновійним.

*З підготовленої до видання більшої вибірки у перекладах Вадима Лесича.

Заспіваємо тужливо
і як в молодості звучній, —
я вертаюсь в смутку дивнім
з піснею у сад співучий.

Солов'ї, сади й розмаї
в мой мові ще й донині!
Серце в цих садах співає,
в'ються смутки солов'їні.

МАРІЯ ПАВЛІКОВСЬКА – ЯСНОЖЕВСЬКА (1893-1945)

Світові

Цей світ для мене і я для світу,
що ваготою серце моє гнітить,
 мов непритомний коханок.
Даю йому все без турботи, без жаху,
хоч смертю грозить, яку держить в руках він,
 мені, найвірнішій з коханок.
Він — забавки, скарби і мотилі у розтлінні
кладає перед мною, і вже по хвилині
 їх вихор знову розмете без сліду.
Уста многоустрні його я цілую без ліку:
кажи про кохання, аж засну навіки,
 в обіймах твоїх, ти мій світе.

ЯРОСЛАВ ІВАШКЕВИЧ (1894)

Такою то грою...

Такою-то грою віолончелі пахучі
ведуть мої вірші на високу вежу
бо з висока віршам моїм споглядати
на вири ріки і на коропів ув'язь

ці води пахучі пригожі поеткам
що перед віками вступали в те місце

Сьогодні ж ці пахощі всі розплилися
і листя зогниле в ровах розтліває
а інструменти що вигнуті в дуги узгір'їв
руїнами стали

і листопади завіяли портики з каменя
дикий собака стоїть на порозі не гавкає
чекає коли йому вірші скину з висотної вежі
бо ліру мою приймає за костомаху

АНТОНІ СЛОНІМСЬКИЙ (1895-1976)

Розмова з зорею

Темної ночі зоря самотня
глядить на мене
й мене питає: "Що буде
з тобою й зо мною?
— Нас зітнуть тривання жорна
і ніч нас поглине чорна,
тебе і мене".

(Так може думав Томас Гарді,
Copyright by The Mac Millan),
мені ж здається, що до петарди
подібний всесвіт
у розпаданні хвилях,
— протони ж мої і твої,
зоре із далечі синьої,
наново перетасує
і створить нову зорю і людину.

Але часом ніччю беззоряно темною —
якесь світло із півдороги,
мов янгол племен відумерлих,
мов заблукана дивна поема,
входить
в мій дім убогий.

ЮЗЕФ ВІТЛІН (1896-1976)

Гімн про ложку юшки

Ложку юшки теплої тобі я хочу дати,
brate на чужій землі замерзлий,
що — три довгі зими ти волікся,
що — жаркі три літа мандрував ти
просторами несходимих піль, —
і йшов і йшов
і без кінця ішов і йшов

і на мокрих грудях головою прикладався
у вагонах для худоби гнив
хліб зацвілий у окопах їв
і табаку з лайн коров'ячих жував
із смердючих багон воду пив
і йшов і йшов —
Безусталь тебе з'їдали воші злі
і кусали олов'яні кулі,
аж спила тебе жаждива смерть.

Ой, та випила тебе до дна,
ти, що тричі в липневій жарі зсихав,
і так висох, як померклий став,
мороком окутаний по сонця заході.

Ложку юшки теплої тобі я хочу дати,
може із мертвоти темної прокинешся,
ти, що у стрілецьких скостенів окопах,
а ніхто тебе на варті не змінив.

Ти, мій брате, ой за що ж ти бивсь,
і за що тебе зжирав зруділих вошей рій,
і за що волікся і волікся і тягнувсь
і стеблини їв
гноївки жлуктав —
цього ти не знаєш, ані я,
може це тобі колись повість Господь.

Та одне, одне я знаю лиш,
що в хвилину ту, як до тебе смерть
у льодовокутому риштунку йшла,
йшла навшпиньки, стишено — на пальцях,
ти не кликав ані матері своєї,
ані батька, ні дружини,
тільки оболілими грудьми взивав ти
тільки кликав корчем ніг і рук
і очима втупленими в ніч
і холонучою кров'ю жил — благав лиш:
— Ложку юшки! Ложку юшки теплої,
що тобі намарне нині хочу дати.

ВЛАДИСЛАВ БРОНЄВСЬКИЙ (1897-1962)

Лист з в'язниці

Кохана доню, я з в'язниці
пишу до тебе лист.
Похмуρο вечір в ніч змінився
і поїздів лунає свист.

А за вікном лиш клапті зблідлі
небес в залізі ґрат
і горобці клюють кришини хліба,
ще заки далі полетять.

Дрібниця, донечко, що в змагу
удари ломлять до землі,
я з тих, що холодно відвагу
жбурляють долі злій.

Не знаєш ти, що час тут плине
мов кров з відкритих жил...
Здорова будь, і будь щаслива,
в мені — ще досить сил.

Сьогодні другом Пілігримів
сліди Вигнанців поволік,
щоб пісні важкість донести зміг
на давній берег днів моїх.

ЯН ЛЕХОНЬ (1899-1957)

Міцкевич утомлений

З кварталів надсенських вернувшись додому
Міцкевич поплямлену скинув чамару,
на ліжку приліг. Не була це ще старість,
та много терпів він і чув уже втому.

От ледве заснув, та в цій самій хвилині
побачив знайому над озером лавку,
і в цій самій сукні, що він пам'ятав так,
в ряхтінні акацій сплила тінь Марилі.

Вона мов шептала: "Любов наша — цвинтар,
між нами моря височіють, розлившись.
За дня пам'ятаєш вождів тільки й битви,
коли ж примкнеш очі, про мене лиш мислиш".

СТАНІСЛАВ БАЛІНСЬКИЙ (1899)

Варшавський ранок, 6

А день зростає далі, підноситься все вище,
карміном у повітрі почина палати,
в костьолі Святохреснім осяяв вже дві вежі,
дахи Нового Світу і Сташіца палату.

Уже обagrив вікна на поверхах поблідлих
у історичному Рачинського палаці,
сказав би ти, що холод заляг в нутрі будівлі
і розпалив вогонь хтось в коминках кімнат цих.

А як до постаменту Коперніка підходим,
він у фіялковім тумані ще понурились,
ми бачимо, як сонця проміння ніжно бродить,
з чола його імлу змітає, мов зажуру.

КОНСТАНТИ ІДЕЛЬФОНС ГАЛЧИНСЬКИЙ (1905-1953)

Відвідини

Будь ласка, розгостись сердечний,
розглянься, придивись усьому ближче:
оце чайник, — гляди, який комічний,
до того — свище.

Це муркотіння? Роз'ясню в секреті:
це нашого кота-філософа мурчіння.
А пані ця — замислена, з квітками,
— моя дружина.

ТАДЕУШ СУЛКОВСЬКИЙ (1908-1960)

Покладуть на вазі...

Покладуть на вазі жменьку пороху.
Що ж до пороху цього писання докине?
Пташе мистецтва відлітай,
якщо важити маю лиш стільки, що звук лютні.
Тут у лад повертається навіть і те, що упало
у мальовничі звалища різьб, камінь поразки,
що у нутрощах твору лежить наче світло,
але від якого попіл по мені буде важкий.

АЛЕКСАНДЕР ЯНТА (-ПОЛЧИНСЬКИЙ) (1908-1975)

Дві ріки

Не знаю як це а це там
де Чорні Води і де Брда
у тихім переплеску хвиль
бистринь дзеркал хто зна звідкіль
і брижі мерехтять сріблом
під дотиком моїх долонь
під шум похилих верб і вільх
крізь сиву млу і співний вік
мій давній вік проснутий сон
назад пливучий верхи дном
не знаю як це а це там
де Чорні Води і де Брда.

ЧЕСЛАВ МІЛОШ (1911)

Біля півоній

Півонії квітнуть, рожеві і білі,
і в кожній їх чаші, як в пахощів дзбані,
жучків зграї водять розмови свавільні,
бо квіт на хатину жучкові є даний.

Ось мати стає біля клюмби півоній,
сягає по квіт, пелюстки розхилила,
і дивиться довго на квітів корони,
що їм цілим роком буває хвилина.

А потім пускає його, й свої мислі
повторює вголос — собі наче — й дітям,
а вітер колишеться в зелені листя
й на лицах дрібочуть ясні цятки світла.

КЖИШТОФ КАМІЛЬ БАЧИНСЬКИЙ (1921-1944)

Покоління

Примерзли струни до пальців
з тоненького крику рослини.
Так до труни доростається,
як у часі доросли ми.

Спинились вогнів рвучі ріки
кригою зціпли багрово;
під ніч сон — смолоскиповий віхоть —
жахає відрубаним лобом.

Чого ж тобі ще? У морозі
світ від трачиння сипкіший.
Горіх очей у твердь заворожений.
Це сніг, це не серце скрипить ще.

Кожен — еси впень замерзлий
на могилі власної пісні,
як колона. Чого ж тобі ще, розтерзаний?
Це смерть — це не блисків повісма.

Що це? Чи солі розсів з небосхилу?
Чи так сльози в облич кремінь врились?
Чи — земля так бодем доспіла,
як у часі доросли ми?

ЗБІГНЄВ ГЕРБЕРТ (1924)

Калатало

Є такі що в голові
вироснуть городи
а волосся їх — стежки
до міст соняшних і білих

легко їм писати
закривають очі
і вже з чола спливають
пласти образів

моя уява
це кусень дошки
а за весь інструмент
у мене — дерев'яний патик

вдаряю в дошку
а вона мені відповідає
так — ні
ні — так

у інших зелений дзвін дерева
голубий дзвін води
а в мене калатало
від нестерезених городів

вдаряю в дошку
а вона підказує
суху поему мораліста
так — так
ні — ні

БОГДАН ЧАЙКОВСЬКИЙ (1932)

Колектив

Мої степи залюднюються,
плуг вигребує шрапнелю.

Моя земля відвернута
на сагарі
тратить малярійну барву шкури.

Заводимо примітивне наводнення.
Спільно виходимо на поле.

Стільки смертей земля вимагає
щоб народився на пісках чорнозем.

Розтрушую вилами гній минулого,
заорюю порошно домовини, мій брате.

Обробляємо обліг на руїні.
Хлібороб чи гребкопатель?

Ще один прихильний нам письменник у Польщі

Богдан Струмінський

Спеціальною активних українців у Польщі (себто якихось семи тисяч передплатників *Нашого слова*) є вишукування в повені польської літератури окремих речень, розділів, а іноді й цілих творів прихильних Україні. Такі книжки негайно стають ходовим товаром серед української громади Польщі. Це вона, ця громада, забезпечує їхнє доходження на Україну і на Захід, викуповуючи книжки польських "українофілів" цілими оберемками, відряджаючи їх поза кордони поштою й okazією. Ясеніца і Єнджеєвич (див. про нього *Сучасність*, 1976, ч. 10) були улюбленицями закерзонської Руси-України. До речі, це, здається, вона домоглася перевидання *Українських ночей*. (Українофобів, як ославлений Гергард, також купували і розсилали — задля фактографії, що містилась у таких писаннях). Поміж полюсами українофілів та українофобів знаходиться гурт неутральних, діловитих інформаторів про Україну (зрештою, часто також українофілів у приватному затишку). Їх теж жадібно читають і розповсюджують закерзонці. На думку приходять прізвища Вуйціка, Кусневича, Серчика, Козіка, Горнової, Тожецького та ін.

До останньої категорії мило додати ще одне прізвище, мабуть, досі не помічене українцями на Заході: Яцка Возняковського з Кракова. Маю на думці його *Zapiski kanadyjskie*, написані в 1971 році про подорож до Канади в 1969, нагороджені в 1973 році премією ПЕН-клубу (найбільш незалежної письменницької організації в Польщі). У січні 1976 року книжку перевидано накладом 10 тис. з коротеньким післясловом автора, який запевняє нас, що це та сама книжка без переробок. Пізніше, як чуємо, Возняковський підписав не те, що треба. Може, похвалами в *Сучасності* я ще погіршую його становище. Скільки разів я це чув у Польщі і на Україні від наших визнаців "тихої дипломатії" (наших малих кіссінджеренків, які одначе ні до чого не докіссінджерувалися). А все таки я думаю, що хвалити треба те, що на похвалу заслуговує. Навіть якщо це тільки звичайна неупереджена інформація про сусідню націю, яку стільки раз прозивано в Польщі "різунами", "гайдамаками", "чубариками". Спокійні, об'єктивні довідки Возняковського показують українців у Канаді, як нормальних, добре організованих (навіть краще за поляків), прихильних Польщі людей. Показують їх полякам у Польщі і

(мимоволі) українцям на Україні, до яких книжка напевно доходить через невтомних закерзонських книгонош.

Цей рух книжок із Польщі на Україну можна було б охарактеризувати словами Возняковського таки: "Книгообіг чудово полегшується, звичайна річ, величезним мовним рооі-ем, що простягається, від Англії до Канади, Америки й Австралії" (стор. 333). Подібний рооі існує між Польщею й Україною (а також Білоруссю). Пересічний польський текст має дуже високий відсоток спільної лексики з українською. Наприклад, нижченаведені уривки з Возняковського — бл. 92% тотожних або дуже подібних слів (але набагато менше в моєму перекладі, що пояснюється неоднаковою частотністю подібних слів у обох мовах і деякими замилюваннями перекладача). Тим то польській літературі випадає на долю також надолужувати українцям те, чого не дістають з українських книжок.

Чого довідується польський і український читач (особливо у Східній Європі) з *Канадських записок*? Надаймо слово самому авторові:

"У степових провінціях (Манітоба, Саскачеван, Альберта), на питання про bilingualism і biculturalism відповідали ще інакше: якщо б правда була франкофонів, то треба було б говорити — у масштабі всієї Канади, не тільки Квебеку — про threelinguualism або fourlingualism. Бо з якої речі нам учитися французької мови на степах? Чому швидше не німецької, української, італійської, голляндської, польської?" (162).

"Директор Slavic Department, випускник львівського університету, професор Рудницький каже, як важко було тут починати з нуля, 'на пустелі'. Тепер уже є й наукові співробітники, і студенти (кільканадцять у цьому відділі), і свої публікації, і книгозбірня. У відділі 'рідкісних книжок' оглядаю прекрасний руський рукописний збірник, а також товстий англійський рукопис 1845 року, викопаний проф. Рудницьким у якійсь американській антикварні, про поділи Польщі. Чи знають про нього наші історики? У професора склалося враження, що вчені з Польщі замало цікавляться знадобами, що їх могли б знайти в Канаді, передусім живими ще явищами, такими, як, приміром, тутешня Кашубщина і поселені там кашуби. Чи польські етнографи і мовознавці справді вивчають цю незвичайно цікаву групу, що зберегла говірку і деякі форми побуту з-перед кількох поколінь, хоча б ця говірка і зазнала деякої канадизації? Чи існує якась постійна стипендія — адже можна було б у цьому питанні порозумітися з науковими установами Канади — для дослідників, що могли б приїжджати по черзі з Польщі, щоб пізнавати цього роду явища і на їхньому матеріалі вчитись?"

"Вивожу з Вінніпеґу три публікації славистичного відділу

University of Manitoba: *Readings in Polish Folklore*, себто вибір оригінальних текстів з Кольберга, Глінського, Гльоґера та інших, виданий проф. Рудницьким у 1953 році, як допомога студентам" (188-189).

"У ділянці літератури трохи вбого: на 21 назву велика більшість українських, три словацькі і два Ролоніса: вірші Маріяна Лісовського, а також Іван (Ян) Добрачинський, *Листи Никодима* (Ivan Dobrachunskij, *Lysty Nykodyma*)" (190).

"Я не поїхав до монастиря Василян поблизу Едмонтону, де буцімто зберігаються найстарші і найгарніші греко-католицькі літургійні книги. Ми телефонували, але отці були начебто дещо затривожені перспективою відвідин гостя з Польщі, отже я волів не накидатися. Журилися цією прогалиною в моїй подорожі професори українського походження, з якими я зустрічався в багатьох університетах і які з правила виявляли до мене величезну гостинність і готовість помагати. Розмовляли зі мною доброю польщиною, що інколи дивувало професорів польського походження. При найкращих взаєминах зі своїми українськими колегами вони спілкуються з ними по-англійськи; може, просто тому, що багато знає краще цю мову, зокрема в ділянці своїх спеціальностей, а може, вмішується тут тонке протоколярне питання: українцям, що говорять по-польському, поляки загалом не вміли б відплатити знанням їхньої мови, зате англійщина ставить усіх al pari.

"Доброзичливість українських професорів здавалась мені іноді навіть так наголошеною, що аж неначе програмною. А це аж ніяк не зменшувало її вартости. Вони немов би хотіли підкреслити, що зустрічаємося на подвійно нейтральній території, бо, поперше, канадській, подруге, університетській, що тим щасливіше дозволяє обом сторонам увільнитися від минулого і стати на ґрунті нормальних, людських, "добросусідських" взаємин. А втім, може, ця програмність мені привиділася, може, це тільки озивалися чи розряджувались у мене якісь неусвідомлені, старі комплекси?

"Одна розмова, зрештою не типова, особливо запам'яталася мені. Хтось з-поміж багатьох українських професорів сказав, як тільки ми познайомилися, що він мусить відразу одну справу поставити ясно: університет кінчав у Німеччині під час останньої війни. І яка ваша думка, спитав нагло, чи вільно мені було тоді користуватися тими привілеями, якими німці пробували нас переманити на свій бік, а чи треба мені було датися взяти до їхнього війська? Я був молодим хлопцем, я бачив тільки таку альтернативу, їх університет або їх військо, я думав не дозволити себе знищити війні, не прогайнувати молодих літ, учитися, якщо

тільки буде змога, навіть використати такий шанс, учитись, учитись... скажіть, будь ласка, яка ваша думка?

"Співжиття обох груп, польської й української, як мені говорили, загалом добре, іноді в доволі несподіваних формах. Наприклад (а треба пам'ятати, що стара еміграція, як польська, так і українська, — це були здебільшого бідні селяни), головою польської громади в одній із провінцій був недавно Чорторійський (з Пелкінь), дуже на своїй посаді цінений і шанований українцями. З правила вони його запрошували на всі свої національні торжества, може, не стільки як голову польської громади, скільки як саме Чорторійського, бо, бачте (пояснювали канадцям), це наш литовсько-руський князь.

"У мене були в руках *Рекомендації*, що їх Королівській комісії (Royal Commission on Biculturalism and Bilingualism) пред'явив Український клуб вільних професій і підприємців з Ріджайни (Саскачеван) у 1964 році. Варто зазначити, що в Ріджайні було тоді 6 тисяч українців (5 відсотків населення): були в них три церкви, три будинки для організаційної діяльності, споживчий кооператив і кредитівка. Рекомендації зводяться до того, що єдність не може означати уніформізму: отже треба, не ослаблюючи федерації, визнати французьку мову другою офіційною цілої Канади і вчити її в середніх школах з англійською мовою з тринадцятого року життя (як англійської в школах з французькою мовою). Але наукою інших, "етнічних" мов учні державних шкіл повинні користуватися за своїм вибором з дев'ятого року життя; культурні зусилля "третьої етнічної групи" (себто: ні англійської, ні французької) треба фінансово підтримувати на всіх щаблях адміністрації; не слід дискримінувати членів третьої групи в призначеннях на вищі урядові посади. Останні два пункти підперто в *Рекомендаціях* цікавою статистикою, а другий — цитатами з канадської преси про знаменитих, але тільки потенційних державних службовців, яких не призначають, бо в них чужинецька вимова" (211-214).

"У всій Канаді мільйон німців (6 відсотків населення країни, у степових провінціях — 14 відсотків), 470 тисяч українців (близько 3 відсотків, у степових провінціях — 9 відсотків) [...]" (215).

"Процес мовної, а вслід за цим культурної асиміляції здається неминучим з огляду на англосаксонську перевагу в Канаді і сусідство США. Український клуб з Ріджайни однаке наполегливо перестерігає перед ним, твердячи, що своєрідною цінністю Канади повинна бути багата культурна диференціація при об'єднанні у взаємній толерантності й у спільному гарячому патріотизмі" (217).

"Три польські часописи: на кожний випадає по 54 тисячі осіб з польської мовної групи. Як зараз побачимо, можна гадати, що —

після німців — у нас найгірша пропорція в Канаді: але для повноти образу треба було б урахувати висоту тиражів, якої, на жаль, не знаю. Перечислю для орієнтації групи, які мають шонайменше три часописи (в дужках кількість осіб з відповідною рідною мовою на один часопис). Литвини: 3 часописи (5 тис.), шведи: 3 (11 тис.), словаки: 4 (11 тис.) , китайці: 4 (12 тис.), жида (їддіш): 4 (21 тис.), сербо-хорвати: 5 (6 тис.), угорці: 6 (14 тис.) голляндці: 7 (24 тис.), італійці: 9 (38 тис.) німці: 9 (63 тис.), українці: 19 (19 тис.).

Останнє число добре ілюструє динамічність української групи. Це проявляється не тільки в ділянці публікацій, організації, мистецтва (існують, наприклад, українські музеї та скансени), але й у політичному житті Канади: є українські посадники міст й українські сенатори. У польській групі — якщо мене очі не підводили — я бачив тільки бажаючих піти в сенатори” (222-223).

”Якраз появилoся перше число кварталника, якому видавництво (Toronto University Press) надає великої ваги. Його заголовок — *Scholarly Publishing* [...] Огляд кінчається широким обговоренням канадської україніки: між іншим д-р Біда з University of Ottawa і пані Вера Річ з Лондону (Англія) написали книжку про Лесю Українку” (332).

ПАМ'ЯТІ ОЛЕКСИ ГРИЩЕНКА

Святослав Гординський

Олекса Грищенко — великий мистець, український патріот і людина високої культури й етичних засад, помер у Вансі над Середземним морем 29 січня, а у вівторок, 1 лютого по полудні, у старовинній з 12 сторіччя катедрі Вансу відбулося жалобне богослуження над труною мистця, покритою гірляндами з квітів — жовтих роменів і блакитних анемонів. На похорон прибули знайомі і приятелі Покійного з Парижу та з узбережжя, між ними й кілька наших мистців, що з смутком проводжали свого великого товариша у вічну дорогу.

Грищенко я пізнав особисто влітку 1930 року, на його виставці акварель з Царгороду, що відбулася в галерії "Рояль" у центрі Парижу. Я бачив уже чимало його речей на різних виставках, і тому мені було цікаво заізнатися з ним. Він саме готував вибірку своїх акварель для видання спогадів про Царгород французькою мовою. Книга та незабаром появилася, розкішно видана, з доскональними репродукціями спеціальною літографічною технікою, накладом усього 300 примірників. Вона вже давно належить до тих рідкісних книг, що їх розшукують бібліотеки і приватні колекціонери і що тільки врядигоди появляються на авкціонах Парижу. Отож, я пізнав його на тій виставці, і ми тоді навіязали контакт, що тривав до кінця його життя.

Живучи то в Греції, то на півдні Франції, він не мав до того часу нагоди увійти у контакт з українськими культурними колами. Довідавшись про те, що у Львові існують українські музеї, що там є мистці і влаштовують виставки, він відразу вхопився за мене і прохав мене сконтактувати з Національним музеєм. Тож коли рік пізніше постала у Львові Асоціація незалежних українських мистців і почала готувати свою першу виставку в Національному музеї, він відразу пристав до нашої групи. Не тільки дав мені картини на виставку, але й найкращу з них *Корсиканський краєвид*, прохав передати музеєві як дарунок від нього. Він казав, що це його "собачий обов'язок" так зробити, бо вже французькі музеї і Третяковська галерія в Москві мають його твори, а ні один український музей не має.

Від того часу Грищенко до самої війни брав жваву участь у

Надруковану тут доповідь автор прочитав на вечорі для вшанування пам'яті Олекси Грищенко, що відбувся 27 лютого ц. р. в Українському інституті Америки в Нью-Йорку.

*Олекса Грищенко у Венеції (1962).
Фотографія із збірки Фундації ім. О. Грищенка*

західноукраїнському мистецькому житті, виставляв майже на кожній виставці АНУМ, асоціація влаштувала його індивідуальну виставку і видала окрему монографію українською і французькою мовами про його творчість пера Павла Ковжуна. Після війни, прибувши до Америки, я швидко нав'язав з ним контакт, і він став постійним гостем наших виставок та одним з найбільш улюблених мистців нашого суспільства. Влітку 1958 року я, повертаючись з Греції й Італії, заїхав до Грищенків і намовив його влаштувати свою виставку в Нью-Йорку. Він незабаром справді прибув зі своєю дружиною і привіз картини; виставка відбулася в залах Українського інституту Америки. Кожного разу, будучи в Європі, я приїжджав з ним побачитися, а він ще тричі приїжджав до Америки з своїми виставками в Нью-Йорку й Філадельфії. Востаннє був він у Нью-Йорку 1967 року, тобто десять років тому, з нагоди відкриття його ретроспективної виставки в галерії Пітера Дейча напроти Метрополітального музею.

Той 1967 рік був фактично останнім роком його творчості в ділянці малярства. Вік уже дався взнаки, і він швидко втомлювався. Він дався ще намовити написати останню серію своїх спогадів про десять років його життя і праці в мистецьких колах Москви — 1908-18 років; спогади видало Об'єднання українських письменників *Слово*.

Маючи ще кілька тек акварель царгородського періоду, що тим часом пішли на вагу золота, та деяку кількість картин з його неймовірно роботящого життя, він мав заповнений прожиток. Останнім його твором була серія літографій, які він встиг сам сигнувати.

Але Грищенко турбувався й долею своїх картин. Він був радий, що значна кількість його творів опинилася в українських руках, але він турбувався й тим, що музеї на Україні не мають його творів, хоч серед мистців його ім'я знане і майже легендарне. Родинний дім у Чернігові, в якому жила його сестра, погорів при кінці війни, а з ним і всі його картини ранніх років, а з другого боку, все частіше доходили вістки про те, що його твори у Львівському музеї знищено за "буржуазний формалізм". Тому в нього виникла ідея відкласти частину своїх творів для майбутньої передачі їх музеям України. Це й привело до створення в 1964 році Фондації Олексі Грищенка, опіку над якою перебравли приятелі мистця й ентузіясти його мистецтва. Сьогодні Фондація — знана мистецька установа, пов'язана з американськими і канадськими музеями, а зібрані у ній твори є атракцією Інституту.

Тепер я хотів би поглянути на Грищенка з історичної перспективи і сказати кілька слів про те, що типово українське бачимо в його мистецтві. Передусім — відійшов мистець, який для нас був останнім гросмайстром, народженим у минулому сторіччі.

80-і роки минулого сторіччя дали цілу низку таких гросмайстрів, що стали піонерами нового українського мистецтва. 1879 року народився Федір Кричевський, 1882 Михайло Бойчук, 1883 Олекса Грищенко, 1884 Василь Масютин, 1886 Юрій Нарбут, 1887 Олександр Архипенко. Доля тих мистців склалася різно, тільки Кричевський мав сяку-таку змогу працювати на Україні. Бойчука розстріляно як "ватиканського агента", а Нарбут мав змогу працювати творчо на Україні тільки 4 воєнні роки і помер у молодому віці. Три інші, Грищенко, Масютин і Архипенко — творили фактично поза Україною. А все таки, хоч і які були б життєві перипетії майстрів тієї генерації — їх творчість є яскравим здобутком українського мистецтва. Це незалежно від того, що вони в різні часи працювали й у системі інших мистецтв — російського, німецького, французького, американського. Вже це одне свідчить про калібр їх мистецтва, яке знаходило для себе потрібні умови розвитку в чужих культурах.

Я дуже не хотів би входити в патріотичні спекуляції, бо для всіх нас ніби самозрозуміле, що коли даний мистець вважає себе українцем, то і його творчість належить до українського мистецтва. Проте нас цікавлять і ті трансцендентні сили, що формують дане мистецтво. Архипенко, наш найбільший космополіт у мистецтві, писав у 30-их роках:

"Без сумніву, в кожного народу є свої характерні психічні риси; а що мистецтво є відбитка духа, то ясно, що існує національне мистецтво. Але признаки національного мистецтва не в сюжеті. Характер національного мистецтва знаходиться у внутрішніх творчих джерелах мистця... ними є скриті поняття, наприклад, лірика, містика, краса — все поняття складені з переживань і станів душі... Я визнаю національне мистецтво, але для інших цілей — як мистецтво для мистецтва. Хто знає, чи я думав би так, коли б українське сонце не запалило в мені туги почування за чимось, чого я сам не знаю..."

Думаю, що ці слова молодшого колеги Грищенка з київської школи можуть чимало вияснити і в творчості самого Грищенка. Його українські риси зовсім не в сюжеті, а в тих внутрішніх джерелах мистця, що їх згадує Архипенко. Цим можна пояснити й своєрідно феноменальне явище — захоплення нашого широкого загалу творами Грищенка. Можна сказати, що тут постала певна душевна співзвучність, в якій мистець накидав глядачеві свій власний спосіб бачення світу — як образ більш чи менш упорядкованих чи звихрених стихійних сил. Ті сили наперед відбилися в душі мистця і висловилися формами і кольорами, але не описово, а так, як музика висловляє тонами приховані почування і настрої. Французький критик Деволлюї зауважив у монографії Грищенка,

що той "малює не предмети, місця чи квіти, а радше оркеструє їх могоутніми хоральними ритмами своєї України".

Думаю, що це основне в творчості Грищенка. Одні твори в нього могли бути більш довершені, інші менш, — але у всіх відчутний той живий нерв завжди свіжого і нового переживання, яке передається й глядачеві. Ті переживання — загальнолюдські, але наш мистець утримував їх у межах певної естетики, скажім — української естетики, з її барвистістю й вибуялістю, а водночас ритмічною мелодійністю, перерivanoю спалахами несподіваних контрастів. Чи не тому він зустрів стільки споріднених собі душ, які його відчули і зрозуміли?

Грищенко залишив нам багату спадщину, до якої не раз будуть повертатися мистці, мистецтвознавці і всі ті, хто в мистецтві шукає глибших переживань. Він був ідеальний, расовий маляр, що знав свої можливості і мав уміння передавати іншим свої почування і свій образ світу. Він зайняв тривале місце в українському мистецтві, зв'язав нас з великою мистецькою культурою Франції, і він житиме в нашій пам'яті, як довго буде битися живе українське серце.

ЕКОНОМІЧНІ МОНОЛОГИ (IV)

Микола Руденко

2. ЕНЕРГЕТИКА ПРОГРЕСУ

(Продовження)

Філософія, мораль і релігія

Теорія Маркса за самою своєю суттю не тільки не містить можливості побудови комуністичного суспільства, але несе людям рабство. Проста логіка приводить до цього висновку: коли все в світі виростає з людських м'язів, — тобто з "суспільної субстанції", тоді без експлуатації не може бути ніякого прогресу. А комунізм, за нашими уявленнями, — це прогрес. Отже, немає іншого шляху, треба переробляти людські мільйони на додатковий продукт. Тим більше, що він уже відновлений у правах. Спасибі нашим академікам від політекономії за велику мудрість!..

Спробуйте знайти у Маркса хоч одну фразу про те, з яких економічних передумов виростає комунізм. Не знайдете цього! Зате повсюдно знайдете наступне: *тільки та праця є продуктивною, яка продукує додаткову вартість*. Вона ж, своєю чергою, є відображенням експлуатації праці.

Який же висновок напрашується з цієї теорії? Тільки один — ГУЛаг...

От чому не можна легковажно, не розбираючися, відкидати ленінізм. Ленін показав вихід у НЕПі. І вихід цілком надійний! Звідси, звичайно, не виходить, що ми готові засуджувати кожного, хто наслідиться критикувати те чи інше твердження Леніна. Його, як і кожную живу людину, треба бачити *в розвитку* — це головне. Він писав не підручники — він жив, страждав, боровся. Написане в молодості — це одне, написане перед смертю — зовсім інше! А в нас читають Леніна так, як християни читають євангелію...

Ленін закликав нас оволодіти *всіма* досягненнями людства, а не лише марксизмом. До Бога він не закликав, однаке субстанція для нього мала такий самий сенс, який для Спінози мало поняття Бог. За своєю суттю ці поняття є основними. Однаке любити субстанцію досить чудно, а любити Бога просто і природно. Як можна не любити те, з чого постає все живе?..

Кожен з нас зобов'язаний прислухатися до голосу духа. Тому, уникаючи політичних спекуляцій, висловлю власний погляд на це питання. З ленінської субстанції (у нього це далеко *не речовина!*) неминуче випливає: субстанція є загальна основа всіх речей — на

відміну від суб'єкта гносеологічного, яким є сама людина. Або простіше: Всесвіт як Суб'єкт.

Однаке світова філософія від Пітагора до Спінози ніколи по-інакшому не уявляла природу. Пітагор говорив: тіло Бога — світло, Істина — дух його. Звідси Бог — це Природа, Природа є Бог.

Тепер повернімося до додаткової вартости, яку ліпше іменувати *енергією прогресу*. Ліпше тому, що ця назва повертає їй той сенс, який укладали в чистий продукт фізіократи. Ми вже вияснили найголовніше: *не вона* народжується з людини, а, навпаки — людина народжується з *неї*. Отже, вона є те, що бачить релігія в образі Сина Чоловічого, який прийшов до нас від Свого Батька — від Творця Світла. Саме тому релігія завжди освячувала хліб — тіло Бога. І виноградне вино — кров Його. По суті вона освячувала фотосинтезу, яка являє собою нитку пов'язання між нами і субстанцією.

Йоанн Богослов так вияснює сутність Бога: "Бог є світло, і немає в Ньому ніякої тьми".

Так сказано в першому соборному посланні. Те саме, що говорив Пітагор.

Але це так і мусить бути: усі релігії світу беруть свій початок у пітагорействі.

Пітагор бачив земну людину *на хресті*. Що це значить? Ось що. До цього часу наука не дала відповіді на питання: що таке гравітація? У якому співвідношенні вона перебуває з променевою тканиною безмежності — тобто з Творчим Світлом?..

І тим не менше гравітація існує. Саме вона поглинає всю енергію, що прибуває від сонця. Витративши останню тонну вугілля й останню барель нафти, ми, розглянувшись навколо себе, зрозуміємо: таж це витівки сатани! Це він змушував нас служити власному тілу, а не духові — підсунув нам автомобіль, пральну машину, холодильник.

Прошу не зрозуміти мене так, що всі ми зобов'язані піти в печери. Не про це мова — мова про природу хреста, про космічну діалектику. Слово "сатана" походить від старогребрейського "сатан", яке перекладається як той, що "протидіє".

Це є сила, що протидіє Творчому Світлу — Живому Вогневі Космосу. Сила мертвотна, інертна і тому зла — саме в ній криється смерть і руїна. Вона своїм корінням вростає в гравітацію.

Треба віддати належне: Енгельса часто навідували просвітлення. Ось його формула хреста:

"На нинішній землі, навпаки, притягання завдяки своїй рішучій перевазі над відштовхуванням стало вже цілковито пасивним: усім активним рухом ми зобов'язані притокові відштовхування, що йде від сонця".*

*Ф. Энгельс, *Диалектика природы*, Москва, 1955, стор. 53.

Трудно зрозуміти, чому він намагався переконати Маркса, що Подолинський несприйнятний: у цій формулі Енгельс твердить те саме, що твердив український філософ. Дослівно те ж саме!

Притягання примушує нас витратити енергію (мінус). Одначе Сонце посилає стільки енергії в зелах, що її мусить вистачити й на те, щоб підтримувати наше фізичне існування (нульовий баянс), і на те, щоб коштом залишку (чистий продукт) нарощувати прогрес.

Це й є хрест — одвічний символ земних людей. У релігії він пояснюється так: людина за своїм призначенням істота небесна, але гріхи прикували її до землі. Вона зобов'язана позбутися гріхів і знехтяться на небо.

Що таке космічний корабель — ідея чи матерія? Звичайно ідея, бо навіть речовина, з якої він складається, не є матерія, а тільки (за Леніном) відносний стан матерії. Так на чому ж ми лети-мо в Космос? Хто дав нам крила?..

За гріхи наші постраждав Син Чоловічий — носій енергії прогресу. Це його розпинали в ГУЛагу...

Ще одна покута. Ми не стали іншими. Ми — ті ж самі, яких виводили на арену Колізею, а римське вельможне панство ревло від захоплення, коли леви роздирали наші тіла. Ми просто не впізнаємо себе. Історія — тільки вічне переодягання, а дух усе той самий. Дух Ісуса Христа. І це — Ми!..

Не буду описувати, як я уявляю майбутнє. Не буду тому, що це дуже добре зробив академік А. Д. Сахаров у своїй статті "Ми через 50 років". Появляться космічні міста, Земля перетвориться на житницю Соняшної системи. Тигр заприятелює з ланею, лев з козяням...

Чи можливе все це, чи перед нами нова утопія — цим разом утопія технократа?

Але Йоанн Богослов не був технократом, одначе він також заповідав нам Новий Єрусалим — читай: Місто Сонця:

"Брама його не буде замикатися вдень, а ночі там не буде. І принесуть у нього славу і честь народів, і не увійде в нього ніщо нечисте, і ніхто, відданий мерзоті і лжі, а тільки ті, хто записаний у Агнця в книзі життя".

Під Агнцем (агні — вогонь) розумілося Сонце. Воно дарує нам енергію прогресу, яку ми так довго називали принизливим ім'ям: додаткова вартість.

І ось що знаменне:

"Храму ж я не бачив у ньому, бо Господь Бог Вседержитель храм його й Агнець".

Бог Вседержитель — це й є Творче Світло. Отець всього живо-го на Землі і в небесах. Отець Землі і неба. Всесвіт як Суб'єкт. Або Матерія як Суб'єкт — це те саме. Знаменне, що навіть радянська

філософія (київська школа) бачить сьогодні матерію в ролі Суб'єкта.

Чи буде світ такий, яким його зображує А. Д. Сахаров? З космічними містами, з величезним електронним Мозком замість Світового уряду. І в кожного з людей, що вільно ширятимуть між зірками, малесенький прилад (медальйон на шії чи браслет на руці), за допомогою якого він одержуватиме з Сховища Мудрости всю потрібну інформацію. Простіше кажучи, виходитиме на прямий зв'язок з Логосом — замість заяв, які ми сьогодні подаємо до виконкому...

Якщо ми опануємо термоядерну енергію, а також закони прогресу — це здійснимо. І коли такі вчені, як А. Д. Сахаров й інші видатні фізики, говорять: опануємо! — я вірю цьому. Бо немає підстав їм не вірити.

Але не через 50 років, ні через 100 світ не стане таким без нашої боротьби* за комуністичні ідеали. Або соціалістичні — це ж те саме! Маркс любив усе на світі класифікувати — людей, слова, наукові категорії. Це було б не так уже й погано, якби його класифікація була дійсно наукова. Так от вийшло й з цими поняттями — соціалізм і комунізм. Одначе ми не схильні підносити до абсолюту часове зафарблення термінів — нам хотілося б повернути їм первісний зміст.

Треба зрозуміти: комуністична ідеологія впливає не з самого виробництва чи споживання — вона впливає з наших уявлень про Всесвіт у цілому. Коли ця ідеологія формується лише тільки на споживацьких засадах, вона породжує той вид атеїзму, який обожноє суспільне корито. А що за межами цього корита як "суспільної субстанції" інші істини не існують, то мета життя зводиться до того, щоб, розштовхуючи інших, як тільки можна скоріше і щільніше притиснутися до корита. Притиснутися так, щоб ніякі сили в світі не могли тебе від нього відірвати. Чи може подібний атеїзм прикрасити земну людину?..

Християнство зародилося з філософії Пітагора. Це загальноновідоме. Дамо слово йому:

"Отож, щастя залежить взагалі від природи і від самої людини.

"Храм щастя, до якого всі люди прямують, хоч і хибними шляхами, має найсильнішого собі недруга у демоні якоїсь *власности*.

"Кожен смертний, поза сумнівом, є власником, але тільки себе самого, тобто своєї особи, свого неподільного, свого Генія, своїх чеснот, бож сонце, земля і все, що в них міститься, належить усьому світові. Усі політичні невігоди впливають з власностей

*Тут я не маю на увазі боротьбу як насильство. Мова йде про боротьбу духову. З насильством належить покінчити назавжди.

спільних і приватних. Якби ми могли утвердити народ у справедливості і дійсності цих двох законів Природи, які становлять одне й те саме: вважайте все спільним, не майте у себе нічого власного, то справа загального відродження була б закінчена: людина зберегла б себе доброю в істоті своїй; люди перестали б бути злими з konieczности; і разом зникло б себелюбство, марнославство, війна, різні зловживання і надмірності в забаганках. Сама природа була б підтримана смертними, смертними, які цілковито розуміють Природу; і тоді все на цій кулі зробиться воістину законним, конечним”.*

Зверніть увагу: *на цій кулі!*.

Пітагор не згадує про Бога — він керується законами природи. Але він турбується перш за все про душу людини, а не тільки про її шлунок. Відмова від власності, її усупільнення конечне. Але воно конечне не стільки тому, щоб людина була не голодна, а головним чином тому, щоб очистити її душу від демона *власности*. Всесвітіві потрібна нова людина — одухотворений колективіст, а не корисний срібллюбєць.

Що стосується ситости, то вона прийде сама собою, коли закони природи не будуть порушувані.

Чи ж це не мрія про комунізм? Сказане це було 2500 років тому. До речі, Пітагор знав, що Земля — куля, яка обертається навколо Сонця. А від нього ж до Коперніка два тисячоліття!..

І далі:

”Як скоро люди взяли б за правило не мати в себе нічого в особистій власності, а користувалися спільним, як усі вони дихають тим самим повітрям, то їм варто було б ступити один лише крок, щоб дійти нарешті до *рівности*, матері неосвіченого світу, чесноти і щастя. Але я хочу показати насправді користь цієї рівности, щоб вона не лишалася самим тільки законом, сліпо приписаним. Мені не хотілося б, щоб певні люди могли ще довго безперешкодно говорити: ‘Нехай філософ кричить неосвіченому натовпові, що сонце освітлює весь світ; слова його лишаться без успіху, і в нас з народом повік не буде нічого спільного, крім самого лише сонця’.

”Рівність є головним предметом усіх моїх бажань” (стор. 588-589).

Слова ці звернені до учнів його школи. Пітагорейську школу можна назвати комунією у повному розумінні цього слова: усе належало *всім* і нікому зокрема. Так викорінювалося в людині почуття самости — через колектив, через комуну.

Адже слово “комуна” походить від латинського слова

*Путешествие Пифагора, знаменитого самосского философа, Москва, 1807, часть пятая, перевод с французского, стор. 584-585.

"спільне". Тому цілком правомірно звучить незвичне сполучення слів: *комуністичний капіталізм*. Комуністичний капіталізм — це капіталізм громади, а не приватний і не державно-монополістичний.

І знову ж Пітагор підкреслює, заради чого конечний комунізм:

"Цим то тільки, і зокрема нам, улюблені учні мої! належить право заснувати, без затримки, республіку рівності, і під тінню цього покриву проголосити відповідні їй закони. Ми всі, без винятку, народжені з такими досконалостями, в яких рід людський має потребу для свого існування і збереження; але в той самий час маємо нахил до зла, рівно ж як і здібність робити добро. Наші добрі чи злі якості не зовсім залежать від нас самих: ними ми зобов'язані своєму народженню і потім вихованню, яке одержуємо від своїх батьків. Бувши неминуче мудрими і щасливими за мудрого чийогонєбудь управління нашими нахилами, ми робимося також неминуче злочинними і нечутливими за протилежних цьому засобів. Душа дитини є не що інше, як походження чи *плід* батьківського мозку. Коли зіпсоване саме джерело, то і струмок у продовженні своєму не може бути свіжим і чистим.

"Припустимо спочатку початок, а потім скажемо: 'Хоч і яке було б твоє призначення, не нарікай: у людині, як і в інших істотах, не більше міститься доброго, як злого; не більше темноти, як і світла; не більше холодного, як і гарячого; не більше сухого, як і вогкого. Рівність є головний закон всесвіту'" (стор. 590-591).

Рівність, братерство, свобода

Так бачили Місто Сонця, Республіку Рівності, Новий Єрусалим, Тисячолітнє Царство Господнє пророки всіх часів і народів.*

*Перш за все про свої примітки: я вписав їх через півтора року після написання книжки (квітень 1976). Сьогодні ясно визначилося, що для багатьох наших дисидентів комунізм несприйнятний ні в якому вигляді. А. Синявський, наприклад, заявив: "Комунізм з людським обличчям — те ж саме, що крокодил з людським обличчям". Мушу застерегтися: це не цитата, а переказ його виступу в Італії.

Зате майже всі дисиденти з великою симпатією ставляться до християнства. Що стосується О. Солженіцина, В. Максимова, А. Синявського, то для них християнство — початок усіх початків. Але при цьому вони чомусь забувають, що саме християнство виростає з комуністичної ідеології пітагорейців.

Боюсь, що мене зрозуміють неправильно: я не обстоюю ні теократичного комунізму, ні комунізму касарняного типу. Я бачив в Америці кооперативну торгівлю — вона там не дивина. Ніхто з вождів її не творив — створив сам народ. Це, на мій погляд, і є шлях до комунізму — *через*

Земний світ сьогодні схожий на дев'ятий вал, який котиться до невідомих берегів Всесвіту. Чи розіб'ється він об скелі, чи вийде на зоряну рівнину, яка пом'якшить його бурхливу лють? Якщо ми врятуємо його від катастрофи, тоді він розлілється по галактичних луках м'яко і рівно, щоб заспокоїтися на тисячоліття.

Здобуті небувалі технічні можливості. Розщеплено атом — фізика заглибилася у лоно субстанції. Тепер наука з її материнського лона намагається витягнути божественний *плід* — енергію синтези гелія. Витягнути обережно, щоб могутня дитина не згубила себе і земну куплю. А далі що нам обіцяє наука?..

Мабуть, далі людині належить усвідомити: "Хто я є і *що* (чи *хто?*) є Всесвіт?" І коли Всесвіт не *що*, а *Хто* — їй треба готуватися до зустрічі з Матір'ю.

Це багато трудніше, ніж розщепити атом. Мати нас не зрозуміє і не впізнає, коли ми прийдемо до неї з білими руками і чорними душами.

3. ВТРАЧЕНИЙ ДІМ

Так, незатишно людській душі на сучасній Землі. Дома вона чи не дома?

Чим далі я відходив від святого Володимира, тим трудніше було зберігати бадьорість духа. Не Володимир і не Ярослав приймуть мене у череві залізобетонної потвори з вивіскою тієї установи, перед якою усе мусить тремтіти. Ось і мене викликали, щоб я тремтів.

Спочатку водили за носа: тебе не друкують? Обурливе! Напиши заяву до парткому, там з'ясують. І це мені говорив не хтонебудь, а завідувач відділу культури ЦК. Він обурювався, що мене не друкують! А я чудувався: хто ж зачинив передо мною двері видавництв?..

Мені зовсім точно відоме: ніхто в парторганізації журналу *Вітчизна*, де я був на обліку, навіть підозри не мав, що постане питання про виключення мене з партії. Та воно власне і не постало — воно упало зверху, як падає стеля на шахті. Упало відразу після того, як я написав заяву. Воно всіх вимучило, перем'яло, виснажило безсонням і підвищеним кров'яним тиском. Але все ж завдання виконали з честю. Як не пригадати оповідання О. Яшина *Важелі?* Так воно було, так є...

Тут, куди я сьогодні прийшов, уже, видно, не важелі. Це — партійний мозок української столиці.

кооперативний капітал. Але вивчіть добре кооперативний план Леніна — і ви побачите те ж саме. Так, не вийшло. Було розтоптане. Одначе це ще не доказ, що кожен комунізм — рідний брат крокодила. Два тисячоліття він крокував по землі як рідний брат Христа. Алеж ми знаємо, що сатана рухається недалеко від Спасителя і часто підробляється під Нього.

Ходжу довгим коридором у чеканні своєї черги. Тричі я стояв перед партійним судом. Сьогодні стану вчетверте. Боже, чого тільки я про себе не наслухався!..

Богошукач — це нічого, може бути. Сперечатися не буду. Правда, спочатку сперечався: показував філософські видання АН УРСР, де матерія розглядається як Суб'єкт. А Суб'єкт — це що ж по-вашому? Дивилися на мене з подивом: невже радянські філософи могли таке вигадати? Не вірили своїм очам. У піонерах були, в комсомолі були. І завжди знали одне: об'єкт нашого пізнання. Тільки об'єкт! Що може бути простіше? Мацай пальцями, пробуй на зуб — пізнавай. А тут раптом таке. Чи мисленне? Звідки взялося?..

Але це скоро забувається. Думати ліньки. Обвинувачення лишається. Махнув на нього рукою: нехай! Бруно, Спінозу, Сквороду також мусіли б виключити — батьків європейського матеріалізму. Пристану до них, а може, не пропаду.

Одначе ходити чи то в американських шпигунах, чи в льокаях імперіялізму не дозволяє сумління — це вже занадто! І все ж усі три інстанції мене допікали тортурами допиту: кому продався, — розкажи, кому? За яких обставин?

Коли саме — це питання не стояло: відоме, що тринадцять років тому я їздив до Америки на туристичну путівку. Питаю: куди ж ви дивилися стільки років? Чому мовчали? Ви втратили пильність, і вас також треба виключити. За цей час можна було сто разів передати до Америки найважливіші державні таємниці. Ну, от, наприклад, скільки письменники випивають горілки в ресторані *Еней*. А що в нас кожна статистика належить до таємниць, то це також непогана знахідка для американської розвідки.

На бюро райкому заявив: розглядаю це обвинувачення як політичну провокацію. Проковтнули і замовкли.

До всього іншого у мене є ще морально-побутовий розклад. Тут мені дійсно на своє виправдання нема чого казати — що є, то є. Не вийшло у мене з жінками. Правда, це питання розглядала парторганізація Спілки письменників України п'ять років тому. Тоді чомусь розкладу не встановлено. Зобов'язали впорядкувати родинні справи. Але вони на той час самі впорядкувалися: вступив у новий шлюб, ось уже майже шість років живу по-людському. Нічого нового за цей час не сталося. Мир і спокій у моїй родині. Сини поженилися, привозять до мене жінок і внуків. Моя дружина їх приймає, як рідних. Усі ми дружимо, всі задоволені.

І все ж *через п'ять років* переглядається попередня ухвала: тоді (за минуле!) мене покарали слабо, виявили лібералізм. Треба вліпити кріпше.

Невеселе в мене минуле. Гірко мені згадувати про нього. Ліпше тюрма чи психіатричка, ніж те, що зробили тоді з моєю

родиною, яку довелося покинути. Про те, що викладене в "Енергії прогресу", уперше написав до ЦК одинадцять років тому — в 1963 році. З дружиною обговорював, звичайно. Вона цього не розуміла і не схвалювала. Колишня дружина — викладач медичного інституту, парторг катедри. Знаємо одне одного з дитинства — спільно росли і вчилися. Думав, що зрозуміє. Ні, не зрозуміла.

Вона була моїм першим коханням. Під час війни втратили одне одного. А коли, по багатьох роках, випадково зустрілися, я був одружений, вона — одружена. Потягнулися одне до одного — залишили родини, створили нову. Прожили спільно вісімнадцять років.

Жили б разом до кінця своїх днів, але сталося недобре. У ЦК вивчили те, що я їм писав, і запросили дружину як парторга і як лікаря. Завідувач відділу культури і науки ЦК КПУ Ю. Кондуфор сказав:

— Ви зобов'язані потурбуватися за свого чоловіка. Його треба лікувати. Як ви цього не зробите — ми потурбуємося самі.

Вона, звичайно, повірила. Та й як не повірити? Не жарти: знайшов якісь помилки у К. Маркса! Намагався їй пояснити, що до чого. Справа це така, що за своє щастя турбуватися гріх і сором. Маркс усе життя голодував, умирали з голоду діти, одначе він вірив, що праця його потрібна людям. Ну, помилилася людина, — що зробиш? Буває. Його помилка дорого обійшлася людству. А може коштувати ще дорожче. Так, вона може довершитися загальною загибеллю. Як тут себе шкодувати? Треба, дорога, треба! Мусять же *там* зрозуміти — у них теж є діти...

Одначе, чим наполегливіше я її переконував, тим пильніше вона турбувалася за те, щоб примістити мене до психіатричної лікарні. Іронія долі: саме до тієї лікарні, в якій 1891 року у сороклітньому віці згорів Сергій Подолинський. Згорів тому, що люди його не розуміли. Зрозуміла й оцінила лише одна людина — К. Маркс. Але його давно не було серед живих. Видно, він також згорів на цьому. Зрозумівши те, що він зрозумів, уже не можна було жити. Енгельс чомусь не хотів розуміти. А інші просто до цього не доросли. Їм навіть докоряти немає чим...

Від дружини вимагали, щоб вона виконала доручення ЦК. І вона його виконувала. Лікарні мені все ж пощастило позбутися, але дома було не краще. Три роки терпів ці торттури. Яка це була самотність! О, мені було зрозуміле, що мав відчувати Подолінський. Дуже придалося те, що я пережив раніше — і шахтарське дитинство, і війна, і ленінградська бльокада. Не маючи цього гарту, я не витримував би. У Подолінського його не було...

На четвертий рік усе ж покинув дім. Коли тебе вбивають інші — це ще с'як-так. Але коли це робить дружина за найвищим дору-

ченням... Дівчина з блакитними очима, твоя одноклясниця. Істота, яку ти бачив у своїх дитячих снах поруч з Сонцем...

Пішов, куди очі дивляться. Природно, у мене не було жінки, до якої я міг піти. Як кажуть, пристав. Хотілося теплих рук і теплою людського серця. Не може людина впоратися з такою важкою самотністю — таке ні на чию силу. Ніби вийшло непогано. Народилася дочка. Розводу в мене ще не було, одначе вийшов закон, який дозволяв записувати на своє ім'я нешлюбних дітей. Леночка одержала моє прізвище.

І все повторюється наново! Хтось підказує її матері, що я — страшна людина, моє місце тільки в тюрмі або в психіатричній лікарні. Забравши дитину, пішла від мене. Два роки просидів на її порозі. Просив, благов — ні! Навіть дитину не дозволяє бачити — це небезпечно. Раптом я підкажу Леночці, що дідусь Маркс — бека...

І тоді з'явилася молода жінка, яка заявила так: "Як він божевільний, то я теж божевільна. Можете забирати разом з ним".

Вона і стала моєю дружиною. Звичайно, її також викликали до психіатрів. І ті самі слова, ті самі погрози. Але вона не тільки не повірила їм — вона все зрозуміла! Можливо, саме тому зрозуміла, що в неї немає вищої освіти, як її немає й у мене. Мені війна не дозволила її одержати, їй — загибель батька на війні. Яке це щастя у нас — не мати вищої освіти! Одержавши диплом, людина починає вірити, що все головне вона засвоїла. У мене такої віри не було — тому я вчився...

Оце такий був "розклад". Але анкети всього цього не відбивають — вони байдуже рееструють, скільки разів розходився і сходився з жінками.

Нарешті я не самотній. Дні й ночі у праці — треба сказати, пояснити, щоб люди мене зрозуміли. Пишу роман *Формула Сонця*. Видавництво посилає його до інституту філософії. Після семимісячного обговорення роман одержує схвальну оцінку інституту. Природне, що в романі все викладалося не так, як тут — м'якше, без якихось обвинувачень на адресу Маркса. Той факт, що він схвально поставився до ідеї Подолинського, стояв, звичайно, в центрі: це дозволяло розкрити головну ідею.

І вже тоді, коли мені здавалося, що всі мої нещастя позаду, *Формула Сонця* потрапляє чомусь на рецензію до доктора філософських наук Кубланова і доктора історичних наук Маланчука. Чи міг я будь-коли припустити, що стану махнівцем (виявляється, махнівці визнавали фізіократів!), українським буржуазним націоналістом (перебільшив роллю Подолинського!) і запеклим ворогом робітничої класи? Це тому, що класи у фізіократів виглядають інакше, ніж у Маркса...

Звертаюся з скаргою до ЦК — який же я махнівець? Адже я

був політруком роти в обложеному Ленінграді. І раптом — махнівець. Але невдовзі на посаду секретаря ЦК приходять той самий Маланчук — і моя скарга потрапляє просто до нього. Мене починають рубати під пень. Валентин Юхимович вирішив завершити філософську суперечку радикальними оргвисновками...

І ось я, запеклий ворог робітничої класи, американський агент чекаю своєї черги: можливо, все зміниться? Можливо, я все ж не ворог і не агент? Кожний сюди приходять з такою надією — я не виняток.

Секретарка зі мною надзвичайно ввічлива — ніби я прийшов одержувати нагороду. Так, ввічливо тепер приймають наші голови на заріз. Свідчення зростання загальної культури. Чим же ще для мене може стати виключення з партії, як не громадянською смертю? Тридцять п'ять років мого життя перекреслив професор Маланчук, а по суті все життя. Хоч і раніше мене не шкодували, але під пень рубати не зважувалися. Рятувала біографія — син шахтаря, політрук, інвалід війни. Та й книжки мої на Україні знають. Усюди з приводу них відбувалися читацькі конференції — на заводах, копальнях, у колгоспах. Зразковий соцреалізм — тепер у мене таке не вийшло б...

Нарешті мене запрошують на бюро міськкому. Довгий стіл — через усю залу. При столі сидять зовнішньо культурні люди. Усі виглядають поважно і навіть урочисто. Партслідчий перечитує обвинувачення. Навіть те ставиться за провини, що Світло у мене написано з великої букви. О, великий Бруно. Допоможи вистояти. Адже вони тут, у цій залі, — ті, хто тебе спалював...

Переді мною на протилежному боці десятиметрового столу сидить перший секретар Київського міськкому КПУ Ботвин. (Можливо, я припускаюся помилки: і "перший" і "секретар" треба писати з великої букви — на відміну від Світла і Бога, яких пишуть з малої). По суті він розумна і добра людина. Але як це сказане у Пітагора?

"Наші добрі чи лихі якості не зовсім залежать від нас самих... Коли зіпсоване саме джерело, то й струмок у продовженні своєму не може бути свіжий і чистий".

Ботвин чомусь більше натискає на мої вірші. Вірш "Мати":

Трактори, управління директори...

А годуються люди з-під твого заступу.

І про синів:

Матерню мову вони забудуть —

Вона для них уже не гарна...*

*В оригіналі російський підрядник з української. Тут зворотний переклад з рос. — Редакція.

Вірші надруковані в книжці *Всесвіт у тобі*, що вийшла в 1968 році. Уже тоді хотіли порахуватися зі мною, але Шелест не дозволив: цей вірш чомусь припав йому до душі. Тепер мені нагадують і підтримку Шелеста — чи не був я у змові з ним?..

Під назвою вірша зауважено: "З недавнього минулого". Отже, прив'язувати його до наших днів не можна. Пояснюю це Ботвіну.

Він утомлено махає рукою — мовляв, знаємо, яке це минуле. Нас дешево не купиш. Очі в нього розумні, з селянською хитриною.

Хочеться крикнути йому: як ти це знаєш, то пощо позбавляєш мене партквитка? Адже він дорогий мені хоча б тому, що кров'ю моєю политий у бльокаді. Невже брехня повинна стати нормою партійного життя? Чи вже стала? Для себе — одне, для партії — інше. А я так не можу, — чуєте?!..

Ботвін перегортує книжку, зупиняється на казці "Зелене око". Сюжет казки такий. Хлопчик з батьком ходять по селянських дворах, — копають колодязі. Якось хлопчик поліз у колодязь — і провалився в похмуре царство, де панує злий Мухомор. Опричники Мухомора (гриби-поганки) знущаються над грибним людом. Усі в цій державі живуть з замками на губах — усі вони замкогубні. Хлопчик починає боротьбу з Мухомором, щоб зірвати замки з губів народних — хай ці істоти здобудуть живу мову. Інакше вони залишаться безсловесною художобою...

Казку оцінюють як злісний наклеп на радянську дійсність.

— Алеж це казка, — заперечую я.

— Така ж казка, як *Сон* Шевченка, — спокійно говорить Ботвін.

— Звідки ви це взяли?

— Замкогубі... Хіба не ясно?

Переходжу в наступ:

— Чому ви припускаєте, що замкогубі — це радянські люди? Хто ж тоді Мухомор?..

Ботвін мовчить. В очах зникає доброта, обличчя робиться непроникним. Я продовжую:

Хлопчик провалюється крізь землю. На протилежному боці земної кулі розташоване Чіле.

— Так би вам і написати, що це відбувається в Чіле, — кричить мужеподібна дама, що сидить недалеко від мене.

— У казці? — дивуюсь я з її уявлення про літературні жанри.

— Ох! — верещить дама. — Не пишіть казок. Пишіть так, щоб усе було ясно.

— Але тоді треба залишити тільки партійні газети.

Ботвін погоджується з дамою.

— Не оповідайте мені казок.

Апеляцію відхилено, питання вичерпане. Я залишаю засідання

бюра міськкому в зачудуванні: хто ж ці люди? Адже вони багато гірше думають про нашу дійсність, ніж я. При цьому навіть не збираються приховувати, до чого прагнуть і якій ідеї служать. І це столичний міськком! Що ж діється по областях?

Віддаляюся від сірого бункера, який усе життя був для мене рідним домом. Де ж тепер мій дім?

Намагаюся влаштуватися на роботу — за три роки продане все, що можна продати. Як мені тепер придалася б пенсія! Та сама пенсія інваліда, від якої я чверть віку тому відмовився — просто викинув пенсійну книжку до кошика на папери. Але я вже був на комісії. Виявляється на теперішні часи я чомусь не інвалід. Почуваю себе не ліпше, а гірше, ніж тоді — щороку по два місяці лежу пластом. Що ж з нами сталося за цю чверть віку? Адже Фронтників дедалі менше й менше...

До речі сказати, і Маланчук, і Ботвин — це вже ті люди, яким не довелося воювати. Вони були тоді в числі "вдячних нащадків". Нині нащадки робляться секретарями столичних міськкомів і навіть ЦК. Як же вони відважилися так зі мною поведися? З якої субстанції створені їхні душі?..

Зрештою, нарікати рано — могло бути й гірше. Я не з тих, у кого Ботвин побачив замки на губах. Замки хай висять — проти цього Ботвин не заперечує! — але ключі мусять лежати у нього в кишені. А коли ти сам відважився відімкнути свій замок — горе тобі, горе! Це гірше, ніж грабунок з уломом...

Працювати можу тільки сторожем, тому що там, де я живу (оселя санаторії), іншої праці для мене немає, а щоденні подорожі до міста в переповнених автобусах — це такі торттури, яких я не витримаю.

Виряджаюся до відділу охорони при районному відділі міліції. Оповідаю все, як є. Ні з чого вони не дивуються і все розуміють. Людяности тут більше, ніж там — у череві залізобетонної потвори. Але правило в них таке: коли ти хочеш влаштуватися за сумісництвом, принеси довідку, що на твоїй основній роботі не заперечують. Це зовсім логічне. А що я все ще лишаюся членом Спілки письменників, то основна робота у мене — література.

Іду до братів-письменників: ради Христа, видайте мені таку довідку. Півмісяця водять за носа. Справа кінчається на тому, що видають стандартну довідку: перебуває на творчій роботі — от і все. Зрештою, їх треба розуміти: як може Спілка письменників підписатися під тим, що вона після тридцятилітньої літературної праці не лишає письменникові іншого виходу — тільки на сторожа? І от виходить: навіть те, що іншим гарантує забезпечене існування — письменницький квиток! — для мене стає перешкодою на шляху до крамниці з хлібом.

Де мій дім?

Колись було в мене все, чим диспонує письменник, якого підтримує влада. Чотирикімнатна квартира у центрі міста, шестикімнатний дім у Кончі-Заспі — поруч з урядовими віллами, паркан до паркана. Діти мої купалися в тому самому озері, що й діти секретарів ЦК. Нічого цього давно немає.

І от я зважився. Позичив грошей, купив стару хату, щоб на її місці поставити фінський дімок. Земля у нас не продається, але й одержати її не можна — треба купувати стару хату. Це цілком законне. Навколо ліси, ніхто не знає цього хутірця — хто мені там перешкодить? Від санаторної оселі, де ми живемо, кілометрів чотири вглиб лісу. Тільки лелекам та лосям відоме, де розташований хутірець Мриги. Формально він належить до міста, фактично — тридцять кілометрів від Києва.

Сталося так, що хлопця, якому ця хата дісталася у спадок від покійної матері, несподівано закликали до армії — ми не встигли виконати деякі формальності. Та дідько з ними — потім устигнемо. Хлопець надійний, не підведе. Споконвіку люди вірили один одному без папірців. І я ставлю дімок...

Неоформлена забудова — порушення. Одначе закон надає виконкомам право вирішувати, як належить повестися — чи то знести дім, чи оформити його і видати відповідні документи. Усе залежить від того, пощо й чому людина порушила правило: нажива це чи життєва konieczність. І головне: чи не порушує забудова генерального пляну міста?..

Спочатку наскочив відділ боротьби з розкраданнями. Але з цього боку все в порядку — крадених матеріалів не встановлено. Питаю начальника відділу:

— Як ви гадаєте — знесуть?

— Що ви? У вас повне право на додаткову площу. Та й кому цей дімок заважає? Узаконяють, звичайно.

— А буває, що й зносять?

— Тільки на крайній випадок. Яюсь пригнали бульдозер до одного порушника. Треба було відірвати його від секти. Питаю: кинеш секту? Не кинеш — дивись! Я запускаю мотор, а він, диявол, хапає мотузку і біжить вішатися. Дітвори в нього щось із п'ятеро. Тут жінка не витримала — кричить: "Я сама тебе раніше порішу. Кажі — кидаю!" Сказав, звичайно. На цьому все й скінчилося. Правда, розпився сильно. Усі від нього відвернулися. Проща людина.

Я боязко питаю:

— Чи не ліпше було б лишити його в секті?

У начальника обличчя світле, добре — таке саме, як у Ботвина. Раптом воно затьмарилося.

— Хіба ж можна?

А невдовзі прийшов грізний папір: негайно знести дім! Або його знесуть виконкомівці моїм коштом.

Виряджаюся в Районову житлову управу до знаменитої Галкіної, чиє ім'я серед домовласників вимовляють пошепки — грім, не жінка! Дійсно, грім. Така в *Оптимістичній трагедії* В. Вишневського з мавзером ходить.

— Я сама поведу бульдозер на ваш дім! — кричить мені Галкіна.

Тут таки, обернувшись до співробітниці навпроти, яка з апетитом наминає ковбасу, оповідає їй про якогось майора. Насправді не співробітниці вона оповідає, а мені. Щоб я утямив, що до чого. Спритний майор до свого дому прибудував два незаконні дома. Але Галкіна пошкодувала його погонів. І вже навпростець пояснює, що все залежить тільки від неї — як вона доповідь на виконкомі, так усе й буде розв'язане.

Мила дамочка, нічого не скажеш. І посада в неї, видно, прибуткова. У попів тепер таких прибутків немає.

Хочу їй з'ясувати: я теж майор. Той майор годиться мені сином бути, а мої погони з лєнінградської бльокади винесені. Чим вони гірші?..

Але я промовчав. Справа не в погонах, звичайно. Повертаюся і відходжу. Ото пішла у нас мода бульдозерами загрожувати! Проти художників — бульдозери, проти сектантів — бульдозери, проти письменників — теж бульдозери. Чи на добре пішла нам техніка? Колись ми співали: "А наше серце — пламенный мотор!" Чи не ліпше слово мотор замінити серцем?..

І от сниться мені сон: гуркотить величезний бульдозер на півземлі і півнеба. Реве, як апокаліптичний звір. Рухається він містами й селами, по дорогах і без доріг. Усе підминає під свої жажливі гусениці — паркани, хати, скрипки і книжки, картини і скульптури. За кермом сидить залізна Галкіна. Але звідки в неї вуса? Де я їх бачив?

Вдивляюся в її обличчя, з жахом упізнаю: це ж він — Сталін!..*

1974 рік, жовтень.

*На цьому закінчується перша частина книжки Миколи Руденка *Економічні монолози*. Повний текст її, як ми вже повідомляли, виїде окремою книжкою. — Ред.

АРНОЛЬД МАРГОЛІН. ЙОГО ЖИТТЯ І ПРАЦЯ

Йосиф Л. Ліхтен

30 жовтня 1976 року проминуло двадцять років з дня смерти д-ра Арнольда Давидовича Марголіна, але ясно пригадую перші слова моєї промови на його похороні, два дні пізніше:

"Коли ми тут стоїмо нині, щоб виявити останню пошану нашому дорогому приятелю і провідникові д-рові Арнольдові Марголіну, здається, наче б сама історія стоїть з нами. Не зважаючи на сучасне шумування, здається, що історія вирішила зупинитись у своєму невблаганному поході, щоб дозволити нам на хвилинку споглянути назад, на події останніх шістьох десятиліть, за яких наш улюблений приятель був не лише пасивним свідком, але й сам допомагав формуватись їм. Ті з нас, хто мав винятковий привілей бути приятелем д-ра Марголіна знають, що суттю, основним тоном його життя і діяльності була його непохитна відданість справам свободи і справедливості".

І справді історія не забула цього визначного юриста, вчителя, дипломата і автора — єврея, українця, американця. Його книжки і праці є ще далі з нами і не втратили своєї свіжості. Якщо зробимо спробу поглянути з ширшої перспективи на цю визначну і барвисту особистість, то відразу зауважимо багато зацікавлень, величезні досягнення і, що найважливіше, викриємо основну і постійну провідну цілеспрямованість його невтомного і трудолюбивого життя.

Арнольд Марголін був завжди по боці гноблених, а не по боці гнобителів. Він був завжди з тими, хто боровся за своє існування, а не з тими, хто мав усі матеріальні добра світу. Він ніколи не навчився думати про себе і ніколи не переставав дбати про добро свого ближнього. Він завжди вибирав шлях, найжачений труднощами, без надії на швидке задоволення, нагороду чи вигідні розв'язки. Протягом усього свого життя він понад усе любив людство, визнавав релігію гуманності. Тому він справді заслужив собі право, щоб називали його великим гуманістом.

Як юрист, учений, історик, письменник, державний муж чи "світовий керівник єврейської діяльності", він прагнув лише служити іншим. Як юрист у царській Росії, як український

амбасадор, як єврейський речник, він завжди виконував ту саму гуманітарну місію свого життя.

Арнольд Марґолін, єврей з Києва, не був типовим у великій масі східноєвропейських євреїв російської імперії. Він був сином заможного комерсанта, партнера в одній з найбільших судноплавних компаній на Дніпрі. Його родина належала до вищої міщанської верстви і була під сильним впливом російської культури. Молодий Марґолін закінчив юридичний факультет Київського університету, доповнив ці студії в Ляйпцігу і в Ліоні, а після повернення додому у 1900 році мав вибір: вступити до підприємства батька або почати кар'єру корпораційного юриста. Антиєврейські обмеження, які існували тоді в Росії, не стосувалися сина підприємця "першої гільдії" і людини з закінченою університетською освітою. Марґолін вибрав юридичну професію, але не став корпораційним юристом чи юридичним радником для торгівлі і промисловости. Він обрав шлях гуманности, шлях оборонця людських прав і став відданим борцем проти забобонів і дискримінації, проти антисемітизму. Початково його наближення і зацікавлення до єврейської проблеми випливали не з прив'язання до єврейської спадщини і культури, а з глибокого занепокоєння тяжкою долею євреїв і антиєврейськими переслідуваннями. Він відчув, що справедливість, об'єктивність та етика вимагали від нього дій і протесту. Незабаром він став активним членом Спільки за рівноправність євреїв у Росії, а в 1905-17 роках був головою т. зв. Південно-російського відділу цієї спільки і одним з найвизначніших юристів у справі оборони російського єврейства.

Погроми у вісімдесятих роках минулого сторіччя були спровоковані російським урядом. Урядовці і деякі судді поступали згідно з антисемітським гаслом, що євреї "гноблять" селян і робітників. У зв'язку з тим, щоб заспокоїти "обурення народу", схвалено антиєврейські закони, які обмежували найосновніші права громадянам єврейської віри і визначали т. зв. "межу поселення". Погром у Кишиневі 1903 року, безприкладний своєю жорстокістю, почався після того, як поширилася чутка, що євреї виконали ритуальне вбивство. Перша важлива судова розправа, в якій Арнольд Марґолін виступив як оборонець євреїв, була пов'язана з погромом у Гомелі, який мав місце невдовзі після погрому в Кишиневі. Цим разом влада мала нове "пояснення" — нібито сварку між єврейкою, вуличною перекупкою, і християнським покупцем. Сварка перейшла в бійку, з чого постав погром євреїв. Єврейський погром у Гомелі потрактовано лише як "відповідь" християнського населення на "єврейські жорстокості". Від 1905 до 1908 року організовано погроми євреїв у сотнях міст і сіл в обсягу "межі поселення" і поза нею. Влада давала найфантастичніші пояснення цих заздалегідь підготованих ексцесів.

На той час Марґолін брав участь у багатьох антиєврейських судових розправах як оборонець.

Судова розправа над Менделем Бейлісом, обвинуваченим у ритуальному вбивстві християнського хлопця, була одною з найсенсаційніших і найтрагічніших подій в історії єврейського народу перед Гітлером. Цей суд став світовим форумом людського сумління, а Арнольд Марґолін був однією з головних постатей цієї драми. Немає потреби переповідати тут цю добре відому подію.

Нью-йоркська публічна бібліотека зараховує до своїх скарбів повний стенографічний запис цього судового процесу. Згодом Марґолін часто послуговувався цим документом, який, на його думку, не зважаючи на деякі дрібні помилки, давав майже докладний образ суду над Бейлісом. У зв'язку з цим не є зайвим пригадати деякі його ретроспективні зауваження, прикрі й сумні, як він писав 1926 року в книзі п. н. *Євреї в Східній Європі*:

"...А тепер доля звеліла мені жити в Нью-Йорку, в далекій Америці. Величезний океан відділяє мене від рідного міста Києва і від життєвої дійсності в Східній Європі, де живе велика більшість євреїв... психологія імігранта, віддаленого на так довгий час від своєї батьківщини цілком природно навіває спогади... Прочитавши перші сторінки цієї судової хроніки (протокол Бейліса), я відчув, що знову переживаю цю справу... Почуття глибокого обурення зворушує читача, коли він спостерігає ще раз картину цієї жорстокої і жахливої образи всієї нації та її релігії, безсоромне перекручення справедливості заради особистої кар'єри чи заклопої ненависти до євреїв".

Марґоліна покликала на цей відомий суд жінка Менделя Бейліса. Бейліса виправдали, але Марґолін продовжував розшуки за дійсним вбивником ще довгий час після процесу. За цю діяльність виключено його з Палати юристів, і повернено йому повні права щойно після революції 1917 року. Відповідний параграф з постанови Найвищого суду в короткотривалій соціалістичній Росії варто зачитувати:

"Якщо Марґолін, як громадський діяч і зокрема як визначний представник єврейської громади виявив зацікавлення у справі вбивства Юшинського, в якій ішлося про питання ритуального вбивства, що заплямовувало весь єврейський народ, то це було цілком природним і випливало з найкращих мотивів, а саме: дослідити цю справу до дна і стерти пляму сорому з рідного народу".

Не дивне, що покійний юрист Верховного суду Фелікс Франкфуртер у листі, опублікованому у вашінгтонському щоденнику, так описав ролю Марґоліна в процесі Бейліса:

"Як юрист він здобув міжнародне визнання в справі такої же важливої в історії правосуддя, як афера Дрейфуса. Розкриваючи

махінації гнилого судового обвинувачення, він очистив обвинуваченого в ритуальному вбивстві християнської дитини Менделя Бейліса, від страшної отрути царського обскурантизму”.

Арнольд Марґолін приєднався до українського визвольного руху в глибокому переконанні, що не вистачало розбити царську тиранію і гноблення, що українці є народом, який мусить досягнути повного права на самовизначення. Як єврей і соціаліст, член Української партії соціалістів-федералістів, він усвідомив довговічне мучеництво українського народу і присвятив всі свої сили будові українського державного устрою. На доповнення до його політичних переконань гуманні мотиви відіграли знову значну роль в його емоційних пов'язаннях з українською справою. Він наполегливо працював у Центральній Раді як заступник міністра закордонних справ, на дипломатичній службі як суддя Верховного суду і як член української делегації на Версальській мировій конференції. І він вклав свій труд не за будь-яку українську державу, а за ліберальну, демократичну республіку з рівними правами для всіх громадян, не зважаючи на їхню релігію чи національне походження. Марґолін залишився вірним цьому ідеалові до кінця свого життя. Його обурювала українська орієнтація на комунізм, нацизм чи будь-який інший екстремістський рух. Він вірив, що українці зможуть знову досягнути незалежності, спираючися тільки на демократичну ідеологію і співпрацюючи з демократичними державами світу.

Ще задовго до часу, заки багато державних діячів почали усвідомлювати собі можливі наслідки нацистської загрози та союзу Берлін-Рим-Токіо, він писав 28 квітня 1933 року в меморандумі до міністерства закордонних справ США таке:

”Три великі потуги є вельми зацікавлені в ревізії та зміні сучасних політичних кордонів і сфери впливів у Європі й Азії: Німеччина, Італія і Японія. Ця спільність інтересів може легко довести до союзу Італії, Німеччини і Японії, до якого приєдналися б німецькі та італійські сателіти, тобто Австрія, Угорщина, Болгарія і Албанія... Найнебезпечнішим тереном на світі є, мабуть, сучасна Німеччина”.

Самозрозуміле, що через свою безкомпромісову демократичну поставу Марґолін мав багато ворогів, але й багато близьких друзів, які подивлялися його чесність, альтруїзм і відвертість. Після його смерти було сказане, що, ”як лібералові довоєнної школи з кіп російської демократії, йому важко було зрозуміти динаміку модерного українського націоналізму...” Декому цей оборонець української демократії та ідеалізму справді міг здаватися старомодним.

Українсько-єврейські взаємини, мабуть, становили головне зацікавлення і турботу його життя. Він присвятив багато томів праць історії цих взаємин під час короткого життя Української Народної Республіки, зокрема єврейських погромів, які були нещастям того часу. Його становище в цій справі було надзвичайно чесне. Марґолін, як безстрашний демократ, був завжди шукачем правди; він ніколи не боявся висловлювати публічно свої погляди навіть тоді, коли доводилося завдавати комусь болю. Він ніколи не боявся говорити правду своїм українським співвітчизникам чи засуджувати варварство і антисемітизм. Він добре пам'ятав, що "царський режим на протязі десятиріч підбурював покидьки суспільства на погроми євреїв", що "російський народ був годований своїм урядом обвинуваченнями євреїв", а погане насіння пізніше дало згубні плоди. Він ніколи не виправдував погромів чи ексцесів, а просто намагався в'яснити їх причини. Він посилався на звіт про погроми Комісії допомоги жертвам погромів Російського червоного хреста в Києві. У цьому звіті підкреслюється, що за час Центральної Ради, уряду гетьмана Скоропадського і перших місяців Директорії не було жодних погромів. Погроми почалися шойно після перемог більшовиків над армією Директорії. Можна знайти ще одне багатозначне твердження в його книзі *Євреї в Східній Європі*:

"...і тому хоч як болючим є спогад про мучеництво єврейського народу за останніх років, хоч душа повниться обуренням на посіпак і вбивців, треба утриматися від небезпечних узагальнень чи широких обвинувачень усього українського народу, його провідників і представників. Тоді також і ми, євреї, заслужимо собі право вимагати від інших народів, щоб вони не узагальнювали злочинів окремих єврейських комісарів..."

Ці слова були написані тридцять років тому, проте ставлення Марґоліна залишилося незмінним. Він не переставав апелювати до розважності й об'єктивності в цих справах і невтомно закликав до взаємного порозуміння між євреями й українцями. Його чесність та об'єктивність у представленні фактів і робленні висновків були неперевершені. На протязі тридцятьчотирьохрічного перебування в США Арнольд Марґолін був визнаним як посол української справи, дорадник американської адміністрації в українських справах і найбільш дійовий зв'язковий між українськими й єврейськими громадами у США.

Він помер тоді, коли якраз надійшли інформації про, можливо, найважливішу міжнародну подію від часу Жовтневої революції: іншу жовтневу революцію в Угорщині. Він помер у ту хвилину, коли поневолений комунізмом світ захитався у своїх підставах, коли українські вояки в радянських уніформах разом з угорськими

революціонерами боролися на вулицях Будапешту проти спільного гнобителя. Він помер, коли засвітила нова надія, що народи Середньої і Східньої Європи стануть знову вільними. Він говорив про наслідки такого дня ще задовго перед тим, бо його цікавила найглибше доля українського народу і сотень тисяч євреїв, які жили на Україні.

Найбільшою його турботою були взаємини між цими двома народами, а найбільшою надією, що ці народи зможуть жити і працювати спільно у згоді, в мирі й у взаємному розумінні. Ця надія була підставою його діяльності в США. Він твердо вірив, що гармонійна співпраця між українцями і євреями в Америці важлива для обох сторін, важливе справжнє порозуміння між двома групами американців різного походження і майбутнє єврейської громади на Україні після її визволення з-під чужого ярма. Арнольд Марґолін відчував, що національні і релігійні забобони впливають тільки з незнання, з браку освіти. Найкращий спосіб перебороти забобони є встановити близькі взаємини між українцями і євреями. Він рекомендував отверті дискусії на всі спірні теми, товариські контакти і прямування до взаємного порозуміння. У цьому напрямі він дав великий вклад і був задоволений з поступу в цій справі.

Багато років тому Марґолін написав такі мудрі слова.

"Почуття великої взаємної толерантності і дружба між євреями й одночасна близька співпраця з народами, серед яких євреї живуть, — таке є гасло майбутнього розвитку всього єврейства. І хоч у цю мить мій заклик до цієї мети звучить самотньо, настане час, коли він викличе відгук у душах всього єврейського народу".

Ці слова ніколи не втратять своєї актуальності.

Одна з великих книжок Арнольда Марґоліна починається моттом з Сельми Ляґерлеф: "Хто розуміє — не відчуває ненависти". І справді, Арнольд Марґолін не відчував ненависти, бо він розумів. Ми оплакуємо його трагічну смерть, але одночасно віримо, що послання всього його життя залишаться з нами і з багатьма майбутніми генераціями.

ЩО ПОМИЛКОВЕ У ПОШИРеноМУ ТЛУМАЧЕННІ МАРКСИЗМУ?

Арнольд В. Марголін

Звичайно посилаються на Сократа, який ствердив: єдине, що він знає, є те, що він нічого не знає. Але немає сумніву, на протязі мільйонів літ до народження Сократа були також талановиті, невідомі нам, але скромні чоловіки і жінки, які збагнули обмеженість людського знання. Було б дуже важко вираховувати філософів і визначних публіцистів посократівської ери аж до нинішнього дня, які подібно підкреслювали обмеження людського знання. Все ж, може, вистачить навести думку одного з найбільших філософів сімнадцятого сторіччя Джона Локка, який писав у *Есеї про людський розум*, що про все можна запитувати і що "існує тільки імовірний погляд". Навіть Лорд Менсфілд, блискучий мислитель і один з найвидатніших британських юристів часів американської революції, помилявся, підтримуючи погляд Джорджа III, що британські колонії в Америці ніколи не відділяться від Великобританії і надалі залишаться складовою частиною Британської імперії.

Навіть коли погляд спирається на встановлені факти, то й тоді треба лише визнавати його правдоподібність. Невіглас на кожне питання може висловити помилковий погляд і хіба випадково дасть правильну відповідь, але без жодних доказів. Одним з прикладів такого помилкового погляду є широко розповсюджена думка, що більшовицький радянський експеримент спирається на Марксову теорію диктатури пролетаріату. Наступні факти пояснять незнання чи упередження тих, хто тримається такої думки.

На початку тридцятих років влаштовано в Бостоні і Кембріджі під патронатом наукового відділу освіти в Массачусетс, курс на тему революцій у Росії 1905 і 1917 років. Під час дискусії один з її учасників запитав викладача, чи це правда, що французька революція 1789 року почалася у висліді пропаганди Карла Маркса. Викладач вияснив, що Карл Маркс народився щойно в 1818 році, отже ніяк не міг впливати на події 1789 року. На те особа, яка поставила запитання: "А може, це був батько Карла Маркса?"

■

Під сучасну пору велика більшість американського населення вірить, що більшовицька революція чи радше державний переворот 7 листопада 1917 року був розпалений марксистами і

що радянський режим тримається повнотією на марксистській доктрині. Тільки ті американці, які мають деяке знання з вчення Карла Маркса, а зокрема справжні марксистки, знають як помилковий такий погляд, поширюваний більшовицькою пропагандою комуністичної партії та її радянським урядом, який видав і продовжує видавати багато мільйонів книжок і брошурок на цю тему. Отже, кожний, хто знає правду, як це було, мусів би знову і знову повторювати усно і на письмі факти, які виявляють більшовицькі фальшування коріння більшовізму і його документів.

Насправді Карл Кавтський (1854-1938) (був і залишається в науковому світі найвидатнішим з учнів і послідовників Маркса та найавторитетнішим інтерпретатором загальної філософії Маркса, а зокрема походження поняття диктатури пролетаріату. Згідно з Кавтським,¹ більшовики встановили диктатуру, зовсім не зважаючи на принципи демократії; вони встановили цю диктатуру не лише на короткий, винятковий і перехідний період, але так, ніби вона мала бути "нормальною" заміною демократії на дуже довгий і невизначений час. Кавтський підкреслює далі у повній згоді з Марксом, що соціалізм як засіб визволення пролетаріату "не можна увявити собі без демократії" і що "жоден справжній соціалізм не може існувати без демократії". Він також пригадує читачам, що Маркс і Енгельс у своїй політиці виразно розрізняють демократичні і недемократичні держави. У зв'язку з цим Енгельс писав у 1891 році,² що навіть у таких демократичних державах, як Франція, Америка й Англія, соціалізм зможе досягнути своєї мети тільки тоді, коли його підтримає більшість населення. Отже, "тільки під демократичним режимом пролетаріат може досягнути зрілості, якої він потребує, щоб здійснити соціалізм". Також у *Комуністичному маніфесті* Маркс і Енгельс заявили, що "всі попередні історичні рухи до цього часу були рухами меншости або в інтересі меншости. Але рух пролетаріату є самоусвідомленим рухом величезної більшости в інтересі величезної більшости".

Тому Кавтський заявив, що "ми мусимо міцно дотримуватися демократії та загального, прямого і таємного голосування, за що ми боролися вже півтора сторіччя". До вищеподаних цитат з писань Кавтського треба конче додати, що кілька тижнів перед більшовицьким переворотом 7 листопада 1917 року він видав брошуру *Диктатура пролетаріату*, в якій висловив погляди, зовсім подібні до поглядів у його пізніших писаннях і вже в той

1. Див. його *Der Neue Staat. Demokratie oder Diktatur?*, Berlin-Bern.

2. Див. його "Zur Kritik des Sozialdemokratischen Programmwurf", *Neue Zeit*, 1891, XII, стор. 10, 11.

час передбачав дальші події та результати радянського "експерименту".

Погляд Кавтського на Марксове розуміння диктатури пролетаріату поділяють багато керівників соціалістичного руху. Юліус Дойч, один з найвидатніших представників австрійської школи марксизму, ствердив у праці *Суть і трансформації диктатур*,³ що Маркс і Енгельс, ці два основоположники наукового соціалізму, зрозуміли, що диктатура пролетаріату не означає диктатури меншости населення, а якраз навпаки. Вони думали, що диктатура може існувати лише за переходового часу, коли більшість народу може бути примушена послуговуватися силою проти меншости капіталістів (стор. 308). Цей погляд цілком згідний з поглядами Отто Бауера. Також Бертрам Д. Вольф висловив такий погляд у книжці *Три, що здійснили революцію*.⁴ Він пригадує нам, що до часу захоплення влади більшовиками в 1917 році "Ленін був завжди переконаним демократом", але відмовився від демократії 7 листопада 1917 року, і "те, що він заподіяв своїми плянами Росії, підготувало трагічний кульмінаційний пункт його життя" (стор. 587-588). Все ж Вольф пішов задалеко в цьому твердженні, бо Ленін перестав бути справжнім марксистом уже в 1903 році, після остаточного розколу між більшовиками і меншовиками.

Особливо цікаве і важливе твердження Р.Н. Карю Гунта в книзі *Марксизм, минулий і сучасний*,⁵ яка базувалася на курсі викладів у школі прогресивних міжнародних студій в Джон-Гопкінському університеті 1953 року. Він підкреслює (стор. 143), що Маркс ужив термін "диктатура пролетаріату" в усіх своїх писаннях тільки три рази, і погоджується з Кавтським, що "диктатура пролетаріату" було тільки випадковим слівцем, якому Маркс не надавав жодного значення.

Говорячи загально, має рацію відомий американський історик і філософ Джордж Г. Сабін у наступних двох твердженнях про Карла Маркса:

"Дійсною марксистською доктриною було те, що революція мусить визріти і що жодна громада не може перескочити через природні фази революції, що було завжди приводом до ревізіонізму".⁶

"Ленін зробив, мабуть, найвідважнішу і найдраматичнішу зміну в теорії Маркса. Концепція Леніна без сумніву не була концепцією західніх марксистів".⁷

3. Julius Deutsch, *Wesen und Wandlungen der Diktaturen*, Wien, 1953.

4. Bertram D. Wolfe, *Three Who Made a Revolution*, 1948.

5. R. N. Carew Hunt, *Marxism: Past and Present*, 1954.

6. George H. Sabine, *A History of Political Theory*, стор. 807.

7. Там само, стор. 805.

■ Диктатури абсолютних монархів, військових вождів, всіляких авантюристів і т.п. існували завжди від початків історії людства, а правдоподібно ще з передісторичних часів. Але диктатура пролетаріату була новою ідеєю, яку пізніше спотворив Ленін і яка в СРСР стала диктатурою малої групи комуністичних керівників. Дуже важливе для великих мас населення світу знати докладно, хто був первісним автором "диктатури пролетаріату".

Усі справжні науковці в ділянці політичної історії та економії знають відповідь на це питання: її можна знайти в усіх надійних енциклопедіях демократичних держав. Зокрема є знаменита стаття на цю тему у *Великій французькій енциклопедії* (стаття про Люї Огюста Блянкі).⁸ Згідно з цією статтею, Блянкі був дуже активним учасником французької революції 1830 року і засновником та керівником таємних республіканських товариств. Його заарештували в 1839 році і засудили на кару смерти, але пізніше замінили вирок на досмертну в'язницю. Згодом помилювали, бо думали, що він помирає. Невдовзі перед революцією в лютому 1848 року він вийшов з тюремної лікарні. Його покликали на керівника головного республіканського клубу, де він наполягав на політиці якобінців. Блянкі був першим публічним прихильником диктатури пролетаріату, застосованої в Парижі, "як єдиного засобу досягнення комунізму". У 1871 році його обрали до Паризької комуні, а після її поразки знову засудили на ув'язнення і звільнили в 1879 році. До кінця свого життя Блянкі обмежувався тільки мирною пропагандою.

Американська енциклопедія (Encyclopedia Americana) характеризує Блянкі як "палкого оборонця найекстремніших політичних поглядів, який брав участь у революційному 'замаху' 16 квітня 1848 року, щоб повалити французьку конституанту". Згадав у *Великій французькій енциклопедії* подає деякі важливі деталі, що Блянкі прагнув установити "паризьку диктатуру, яка керувала б цілою Францією". Також інша французька енциклопедія згадує, що одною з головних ідей всього життя Блянкі було встановлення "паризької диктатури".

Блянкі та його послідовники не мали успіху в спробі розігнати силою французьку конституанту в 1848 році, обрану прямим і таємним голосуванням населення Франції. Набагато успішнішою була подібна спроба Леніна — справжнього послідовника блянкістських методів, — який з допомогою вояків армії і фльоти зумів розігнати російську конституанту в пам'ятні трагічні дні 18-19 січня 1918 року.

8. *La Grande Encyclopédie; inventaire raisonné de Sciences, des Lettres et des Arts par une société de Savans et de Gens des Lettres, Paris, t. 16, stop. 74.*

Але погляньмо, що сказав сам Блянкі в своїх писаннях про диктатуру і як він її розумів. У книзі *Соціяльна критика (Critique Sociale)* Блянкі твердив, що нарешті уряд Парижу стане урядом цілої Франції (стор. 208). Він думав, що "заклик до загального голосування в 1848 році був заздалегідь обміркованою зрадою"... тому що "провінція була в руках духовенства, бюрократії і аристократії (стор. 206). Моріс Домманкет твердив у книжечці *Політична драма 1848 року*,⁹ що Блянкі відіграв головну роль в подіях 1848 року і що він після 17 березня наполягав на повстанні проти конституанти, яку мали вибрати 23 квітня того ж року.

Блянкі мав численну групу послідовників, — блянкістів. Ця група брала деякий час участь в Інтернаціоналі робітничої класи і була присутня на зборах конгресу Інтернаціоналу в 1872 році в Газі. Але зараз після цього конгресу блянкісти вийшли з Інтернаціоналу, подавши за причину, що *Інтернаціонал для них не достатньо революційний*.

Усе підтверджує, що Ленін був справжнім послідовником і наступником Блянкі в його поглядах на диктатуру пролетаріату, яку пізніше потрактовано як подвиг Леніна. Ніхто з найближчих співробітників Леніна не виявив у той час (листопад 1917 року) такої сміливості і готовості взяти на себе такий особистий ризик, тобто виправити цю помилку, хоч добре відомий факт, що Троцький, Зінов'єв і навіть Сталін на початку не поділяли цих дуже сміливих позицій Леніна і його нехтування всіх демократичних обіцянок, зроблених тимчасовими урядами Львова та Керенського і навіть самими більшовиками. Все ж після укладення Брест-Литовського миру з Німеччиною і її союзниками програму Леніна, а особливо тактику того дійсного архітекта початкового радянського режиму схвалили врешті його прихильні і "слухняні" опоненти. А ще пізніше, після смерті Леніна, Зінов'єв і Сталін, не зважаючи на різниці в поглядах та взаємну ненависть і заздрість, стали найпалкішими послідовниками поглядів Блянкі на диктатуру пролетаріату.

Самотність Леніна в його ультраревольюційній, фанатичній відвазі й успіху державного перевороту 7 листопада 1917 року, спростовує погляд деяких ліберальних освічених інтелектуалів, що одна особа не може істотно змінити хід історії людства. Алеж немає сумніву в тому, що без Леніна історія пізніших днів, після березневої революції 1917 року, була б зовсім інакша. Проте ніхто не може вгадати, яка була б різниця в стані анархії та хаосу, які запанували б у той час на території колишньої російської імперії.

У всякому разі є незаперечним фактом, що меншовики завжди

9. Maurice Dommanquet, *Un Drame Politique en 1848*.

правильно інтерпретували концепцію пролетаріату Маркса-Енгельса. Як твердив Джордж Г. Сабін, фракція меншовиків завжди притримувалася погляду, що пролетарська партія не повинна захоплювати владу насильно, заки вона не зросте до більшості населення.¹⁰ Сабін також наводить добре відомий факт, що "кар'єра Маркса як активного революціонера закінчилася вже коло 1850 року" і що "він передав більшості марксистів 19 століття переконання, що соціалізм буде продовженням, але не скасуванням лібералізму".¹¹

■

Стільки про головне обвинувачення Маркса, яке є таким популярним і широко розповсюдженим серед мас населення Америки завдяки радянській пропаганді. Набагато важливішою є критика двох підставових особливостей філософії Маркса: клясової боротьби, як суттєвої підстави *Комуністичного маніфесту*, і додаткової вартості. Це правда, що обидва, Маркс і Енгельс, зосереджувалися в своїх писаннях на представленні чисто матеріальних, економічних спонук клясової боротьби, а це могло викликати враження, що вони зовсім виключали всякі ідеалістичні мотиви. Енгельс пізніше навіть признався, що він і Маркс перебільшували роллю матеріальних стимулів клясової боротьби. Проте Сабін думає, що чисто економічна інтерпретація історії була справді одним з найважливіших доповнень до соціальної теорії 19 сторіччя. Але він подає до цього твердження, що "Марксова критика капіталізму була в засаді етичною".¹²

Коли йдеться про теорію додаткової вартості, то вона цілком базувалася на доктрині Рікардо, за якою дійсна вартість продукту праці робітника має впливати з кількості праці, вкладеної в нього. В наслідок цього погляду Маркс і Енгельс заперечували моральне право капіталістів на прибуток від вкладеного ними капіталу. Вони думали, що таке привласнення додаткової вартості капіталістами, власниками машин та інших засобів продукції, веде до зростання концентрації багатства в руках кількох мільярдерів і мультимільйонерів і до зростання монополії в усіх галузях індустрії та до ще більшої експлуатації робітничих мас. Отож, Маркс і Енгельс вірили чесно, що така ситуація призспить повстання більшості населення проти дедалі меншої кількості капіталістів.

Подібний погляд висловив багато раніше Даніель Вебстер,

10. *Sabine*, цит. праця стор. 827.

11. Там само, стор. 752.

12. Там само, стор. 781 і 785.

який вірив у прийдешнє "нагромадження майна в небагатьох руках", що доведе "великі маси населення до залежності і браку грошей". Вебстер передбачав, що "в такому випадку народна сила мусить зажадати права власности, бо в іншому випадку сила власности буде обмежувати або контролювати політичну владу".¹³

Такий погляд був однією з найголовніших помилок Маркса і Енгельса, що стало очевидним за теперішнього часу, і це навіть не потребує дальшого пояснення. Маркс і Енгельс усвідомили дуже швидко, що події протягом двох десятиріч після 1848 року не виправдали їхніх крайньо песимістичних передбачень. Тому в передмові до німецького видання *Комуністичного маніфесту* в 1872 році вони ствердили, що "не зроблено жодних зусиль стосовно революційних заходів, пропонованих у кінці другого розділу маніфесту", і ця частина маніфесту "з багатьох поглядів інакше виглядала б нині, з уваги не величезний поступ модерної історії від 1848 року і на прогресивне поліпшення і поширення організації робітничої класи..."

На закінчення треба, здається вяснити деякі труднощі у правильному розумінні вчення Маркса, з уваги на недосконалість встановленої термінології у визначенні комунізму і соціалізму на той час. Вільям Генрі Чемберлен присвятив цій темі статтю під наголовком "Соціалізм і комунізм не є ідентичні",¹⁴ в якій правильно ствердив, що і сам Маркс уживав ці два слова "взаємозамінно". Цей брак точної, коректної термінології створив незліченні непорозуміння та помилки і довів до невірної інтерпретації Марксового соціалізму. Зокрема маси непоінформованих у світі були під впливом великої пошани до Маркса з боку Леніна і його співробітників, які звеличували Маркса "як їхнього вчителя і основоположника дійсного комунізму".

Слово "комунізм було створено ранше, ніж слово "соціалізм" Так, навіть велика французька письменниця Жорж Санд (1803-76), яка мала симпатії до еволюційного соціалізму, як ми тепер розуміємо цей термін, називала себе, і так називали її приятелі, *комуністкою*. Не дивно, що Маркс і Енгельс вживали це давніше слово у виданні *Комуністичного маніфесту*, який мав би бути перейменований на *Соціалістичний маніфест* у той час, коли різне значення цих двох слів усталено остаточно на початку двадцятого століття: комунізм — "кожному за його потребами", а соціалізм — "кожному за його заслугами; відповідно до рівня продуктивности і корисности його праці".

13. Daniel Webster, *Journal of Debates and Proceedings in the Convention of Delegates Chosen To Revise the Constitution of Massachusetts*, Boston, 1821, стор 144.

14. *The New Leader*, January 14, 1952.

Навіть комуністична партія під сучасну пору визнає, що вона спромоглася встановити тільки *соціалізм* у СРСР, а *комунізм* буде встановлений колись пізніше, а ще пізніше він буде встановлений не лише в сателітних країнах, але й в цілому світі.

■ А тепер ще тільки одне зауваження. У вищеназваній статті в *Нью-Лідер* Вільям Генрі Чемберлен підкреслює, що за незначними винятками, соціалістичні партії Західної Європи визначили свої позиції на платформі демократії, вільних виборів і пошанування громадських свобод. До цього він мав би додати, що соціалістичні партії в Східній і Центральній Європі, також з незначним винятком дуже малої кількості більшовиків, наявних до 1917 року, були ревними ентузіястами демократії. Але всі ці партії заборонені в СРСР, багато їхніх членів ув'язнено, закатовано і примушено мовчати невдовзі після встановлення радянського режиму комуністичної партії в самій Росії, пізніше в СРСР, а ще пізніше в його сателітних державах.

На Україні ситуація найважча

(РІЗМОВА ПРЕДСТАВНИКА СУЧАСНОСТІ З ЛЮДМИЛОЮ АЛЕКСЕЄВОЮ)

У Відні від 22 лютого до березня ц. р. перебувала Людмила Алексєєва, відома діячка опору й активний член Московської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод. Людмила Алексєєва багато років опікувалася зокрема українськими політичними в'язнями, організувала і підписувала заяви у справі В. Мороза, В. Романюка та інших, вона співініціатор документу ч. 12 Московської групи про переслідування українських в'язнів та їх родин. Через Рим родину Людмили Алексєєвої виїжджає до США.

Питання: Чи після арештів Юрія Орлова й Олександра Гінсбурґа і Вашого виїзду зможе Московська група сприяння виконанню Гельсінкських угод далі ефективно працювати?

Відповідь: Арешти безперечно внесли не абияку перерву в діяльність нашої групи, бо Орлов не тільки керував роботою групи і був консультантом при редакції кожного документу, що стосувався порушення прав людини, він одночасно активно виступав на оборону віруючих, що належало так само до програми нашої групи. Однак група буде працювати далі, до неї увійшли два нові члени: фізик Юрій Мнюх і математик Наум Натанович Мейман.

Поза тим у Москві створилася нова незалежна асоціація "Комітет оборони віруючих християн", який працює в тісному контакті з групою Гельсінкі. До цього комітету входять: священник Глеб Якунін, диякон Варсонофій Хайбулін і православний мирянин Віктор Капітанчук. Цей комітет боронить не тільки права православних християн, але й усіх віруючих. Він заступає арештованого О. Гінсбурґа, який опікувався саме віруючими.

Група Гельсінкі видала досі відомих вже на Заході 19 документів. У Москві був випущений також двадцятий документ, присвячений темі відмов від радянського громадянства. Радянський уряд назагал ігнорує відмови від радянського громадянства, з другого боку, тим, що їх висилають за кордон, відбирають громадянство навіть тоді, коли вони його хочуть зберегти. Тези двадцятого документу склав ще Орлов, група опрацювала їх уже

після його арешту. Документ ч. 21 також уже в підготові, він присвячений проблемам заслання. Ці новіші документи дають оцінку нинішньої ситуації в питаннях оборони прав людини.

Щодо мого власного виїзду, то я вирішила виїхати ще до створення групи, бо мій чоловік по батькові американського походження і хотів повернутися до країни своїх предків. Група з самого початку визначила мене як свого зовнішнього представника, так що я тепер перебираю належні мені функції.

Щодо наших нових членів, то вони були прийняті до групи ще до арешту Юрія Орлова. Після арешту зголосилися ще близько 10 нових членів, але їх членство ще не оформлене, для цього потрібна згода всіх членів групи. Після арештів також значно поширилося коло симпатизуючих і помічників, які рекрутуються навіть з впливових кіл московського населення.

Л.: Чи існують і в Києві після арештів М. Руденка та О. Тихого дальші можливості праці?

В.: Становище в Україні мені менше відоме, ніж у Росії. Я знаю однак, що після арештів київська група видала три меморандуми і один документ, в якому висвітлюється нинішня ситуація на Україні. Ці документи вже вислані за кордон.

Л.: Що Ви можете розповісти про дальші гельсінкські групи, які створилися на Кавказі й у Прибалтиці?

В.: На Кавказі створилася група 14 січня 1977 року, до неї входять п'ять осіб. На жаль, я мало знаю про їх діяльність. У Прибалтиці група створилася ще 26. 11. 76, і до неї входять теж п'ять осіб. Ця група видала досі два документи, що стосуються становища двох католицьких єпископів, незаконно засланих, далі вони цікавляться найновішим становищем католицької церкви, головне на Литві.

Усі ці групи тісно співпрацюють з московською групою, інформують московську групу і Захід про обшуки, арешти і позасудові переслідування. У дуже загрозливому становищі литовець Вікторас Пяткус. Це літературознавець, що зібрав колосальний біо-бібліографічний матеріал про литовських письменників і католицьких діячів. Довкола нього гуртується литовська молодь. Недавно, двох знайомих Пяткуса КГБ примушувало підписати фальшиві зізнання, ніби Пяткус їм винен велику суму грошей. Один з них, не зважаючи на тиск КГБ, відмовився, інший підписав таке фальшиве зізнання на 1 600 карб. На підставі цього фальшивого зізнання Пяткуса мають судити як кримінального злочинця. Пяткус уже двічі відбув ув'язнення: у 1947-53 і в 1957-65 роках.

Л.: На Заході стало відоме, що М. Ланду оскаржують, ніби вона підпалаила своє мешкання. Чи це переслідування відомої діячки, що підписала стільки заяв на оборону політичних в'язнів,

на Вашу думку, дальша спроба розбиття групи та доведення її членів до ізоляції?

В.: Безперечно. Переслідування М. Ланди — тільки одна ланка в безперервному ланцюгу спроб унеможливити діяльність групи. Історія пожежі, що сталася в мешканні Ланди, саме в день виїзду родини Буковських з Москви, дуже промовиста. Тут ішлося органам про дві речі: поперше, знищити велетенський архів про політичних в'язнів, що вона його зберігала і далі поповнювала; по-друге, причіпити їй якусь кримінальну справу, мовляв, вона сама з недбалства підпалила помешкання і наробила державі великої шкоди. А як виходить з її розповіді, то речі в її кімнаті були насичені якоюсь горячою речовиною, вся кімната вигоріла дуже швидко, а викликана якоюсь загадковою людиною пожежна сторожа прибула з великим запізненням і наробила сама розливанням води великої шкоди в інших помешканнях дому, за що тягнуть до відповідальности саму Ланду.

П.: Чи публікація на Заході листів, заяв та документів гелісінкських груп і окремих осіб, головне в'язнів, накликає на авторів цих текстів якісь додаткові репресії? Чи доцільне їх широке розповсюдження?

В.: Бували випадки (вони повторюються й тепер), що в тюрмах і таборах карали за публікації карцером. Але всі, що пишуть і випускають самвидавні документи, здають собі справу, що це загрожує репресіями. Попри те, вони пишуть такі заяви й листи далі. Репресії не сміють припинити публікаційну діяльність. Для автора публікація листа чи документу важливіша за покарання. Створилася при тому парадоксальна ситуація, що гласність дає певну охорону: чим більше автор відомий, тим менше його карають, так що кожен автор намагається стати відомим, бо це дає йому певну охорону перед репресіями. Кожен в'язень, кожен дисидент свідомий цього ризику. З другого боку, публікація якогось документу — це своєрідна охорона для даної особи, що її підписала. Очевидно, що треба обережно обходитися з документами якогось ще не відомого автора. Але ми спостерігаємо надзвичайну відвагу і бажання себе виявляти навіть у людей, що ніколи перед ув'язненням не писали й не вдавалися до публіцистики.

П.: Чи це випадок, що деякі в'язні після відбуття кари в таборах попадають на заслання аж углиб Сибіру? Має це заслання у віддалені райони, якусь ціль? Там же адміністрація може з засланнями робити, що хоче.

В.: Росія має дуже багато глухих місцевостей для заслання. Там можна продовжувати репресії, адміністрація має там всю владу в руках. Можу Вам навести один приклад: український політичний в'язень Василик, якого вислали в якусь сибірську

глушину, дістав дуже прикрого наглядача. Він не витерпів його безнастанного шантажу і побився з ним. Докладний перебіг справи ми, на жаль, не могли в'яснити. Але на донос наглядача Василика судили наново, і він дістав додаткових півтора року табору. Заслання має на меті далі ізолювати колишнього в'язня, виключити його з активного громадського життя. Місцевості, куди призначають на заслання, мають звичайно дуже шкідливий клімат, там чекає засланців важка фізична робота, погане харчування, примітивні побутові умови тощо. Людина там під постійним наглядом, листи цензурують, відвідини так само перевіряють.

П.: Чи вбивства невігідних опонентів на провінції і в столиці (пригадаймо вбивство брата Михайла Осадчого, кількох відомих баптистів на Україні), чи це явище поширюється?

В.: На жаль, я дуже мало знаю про такі випадки. Можу однак покликатися на Сахарова, що висловився на цю тему. Ми ж бачили з випадку Пяткуса та Ланди, що криміналізація органів безпеки пішла досить далеко.

П.: Чи є в глибині країни люди, які симпатизують засланим і могли б допомагати їм? Чи група сприяння виконанню Гельсінкських угод це тільки явище центру?

В.: Такі групи мені не відомі. Але колишні в'язні завжди знаходять серед населення співчуваючих, вони подають допомогу головне в побутових справах і підтримують морально. Хоча б пригадати того Василика, про якого була мова. Ми довідалися про цю справу від чужої жінки, що нам телефонувала з тієї сибірської місцевості, просила прислати Василичеві адвоката. На жаль, ми не могли знайти адвоката, який хотів би вибратися в таку далеку дорогу, хоч ми йому платили кошти подорожі і зготували передачу для в'язня. Звичайно, тим, що виходять з тюрем і таборів, виплачують з фонду Солженіцина 150 карб., їм висилають продукти, теплий одяг, книжки. У столиці є люди, що адоптують засланих і постійно ними опікуються, пишуть їм листи, полагоджують для них різні справи. Гроші на ці потреби не йшли тільки з фонду Солженіцина, у самій Москві та в інших місцевостях збирають на такі цілі гроші, одяг, книги тощо.

П.: Які, на Вашу думку, причини високого відсотка політичних в'язнів з України в таборах і тюрмах? Українці становлять там подекуди понад 50%, тоді як у порівнянні з населенням Радянського Союзу їх ледве п'ята частина.

В.: Вам напевно відомий 12 документ московської групи. Він присвячений особливій ситуації українців. На Україні ситуація куди важча, ніж у Росії чи в балтицьких країнах. Коли в Москві пасивних дисидентів звичайно лишають у спокої і не звільняють з праці, на Україні переслідують і пасивних. Моя особиста думка така, що влада має страх перед національним відродженням

України, перед проголошенням її відокремлення від Радянського Союзу. Ні в якій іншій республіці немає такого гніту влади і КГБ, як саме на Україні. Ми в Москві почали говорити, що там панують "амінівські" відносини. Люди залякані й стероризовані. Тому то створення гельсінкської групи на Україні — це особливий акт мужности, що ми підкреслили в 12 документі.

П.: Чи існують "мертві" табори, які існували після другої світової війни, звідкіля не можна було писати й куди не було жодного контакту ззовні?

В.: Ми в Москві інших таборів, крім пермських і мордовських, не знаємо. Але загадково, де поділися арештовані в Новочеркаську, в якому відбулися великі заворушення за Хрущова. Де поділися матроси з корабля, який збирався втікати до Швеції? Якщо ці люди десь ділися, то досі ніхто про них не чув. Отже, повинні ще такі табори існувати.

П.: А що Ви знаєте про активних учасників збройної боротьби проти радянської влади? Я маю на увазі бійців УПА та аналогічних бійців з балтицьких країн.

В.: Вони або повмирили в таборах, або саме тепер їм кінчається 25 або 30 років ув'язнення, і вони виходять на волю. До них можна зарахувати також відомих українців К. Зарицьку, Д. Гусяк, Г. Дідик, що повернулися на Україну.

П.: Вам напевно відоме, що політичних в'язнів возять з таборів у рідні міста, де їх тримають у тюрмах КГБ і пробують "перевиховати", перевірити, чи вони в таборах навірнулися на "правильну путь", що, звичайно, не вдається. При поверненні до таборів над ними особливо знущаються, вони стають жертвами кримінальних злочинців, які їх обкрадають, б'ють тощо. Чи це широко практикується?

В.: На мою думку, російських в'язнів не возять у рідні міста, хіба в обласні чи районні центри для таких цілей. КГБ окремих республік хоче відвідинами в таборах та поверненням до тюрем рідних міст показати, що ці в'язні підлягають компетенції КГБ окремих республік. Що їх повороти такі важкі, це "нормальне" явище при етапуванні, коли в'язні сумління попадають у довілля кримінальників. Ми знаємо ці проблеми у зв'язку з тим, що в'язень сумління воліє бути суджений як державний злочинець і попасти в табір суворого режиму, але між політичних в'язнів, ніж за статтею 190, що означає коротший строк і легшу форму табору, але там він попадає між кримінальних злочинців. Влада звичайно ізолює в'язнів сумління від кримінальних злочинців, бо боїться впливу політичних на кримінальних в'язнів. З другого боку, треба зрозуміти, що не всі в'язні суджені за кримінальними статтями — справді злочинці. Між ними бувають люди, що не з власної

провини попали в конфлікт з законом, а стали жертвою начальства, яке свої провини спихає на підлеглих.

П.: Чи Вам щось відоме про підпільну уніяцьку церкву? Чи чули про якийсь українсько-католицький самвидав?

В.: Я знаю поодинокі факти, коли видатні українські дисиденти своїх дітей давали христити уніяцьким священикам; знаю, що такі священики діють у підпіллі. Але з відомих причин не можу Вам називати ні прізвищ ні фактів.

П.: Чим Ви пояснюєте таку активну самвидавну діяльність католиків у Литві?

В.: У Литві надзвичайне становище: там буйно розвивається національне і релігійне відродження. Я сама їздила восени 1976 року по Литві і бачила вперше в житті масову участь населення, головне молодій генерації, в церковному житті. Національне й релігійне відродження там дуже сильно переплетене, і це дає колам, що організують самвидав, велику підпору.

П.: Чи Вам відома також подібна російська православна неофіційна самвидавна діяльність?

В.: Релігійний самвидав є також і в Росії, де можна так само спостерігати релігійне відродження, головне серед московської інтелігенції. Наприклад, на денному порядку випадки, коли люди приймають хрищення в дорослому віці, відвідують церкви. В когось це щире, в когось — данина моді. Ці миряни поміж інтелігенції творять також релігійну літературу.

П.: Як ставляться офіційні православні кола до проблем релігійного відродження, а також до проблем зліквідованої уніяцької церкви?

В.: Офіційна церква працює у згоді з владою. Теоретично вона це обґрунтовує засадою, що всяка влада від Бога, а церква має єдине завдання — спасіння душ. Коли священики не тримаються цієї засади, коли в них виявляються симпатії до нових відродженських течій, їх усувають від церковного життя, посилають на пенсію тощо. Щодо зліквідованої уніяцької церкви, то наставлення офіційних православних кіл до неї цілком негативне. З цього боку немає чого очікувати якоїсь зміни на краще.

Представник Сучасности: Ми Вам щиро дякуємо за цю розмову!

Відень, 24 лютого 1977.

НОВА ПЛЯТФОРМА І НОВІ ОБРІЇ

З приводу сучасного руху за людські права в комуністичному бльоці

Мирослав Прокоп

Коли в серпні 1975 року закінчилася міжнародна конференція в Гельсінкі, в якій брали участь голови та делегації 35 держав Європи й Америки, світова громадська думка прийняла рішення тієї конференції як капітуляцію західних держав перед Москвою. А коли на весні 1976 року видатний представник Державного Департаменту США Гельмут Сонненфельдт заговорив про потребу "органічного" пов'язання сателітів Москви з імперією, мовляв, їхнє намагання вирватись з-під контролю Кремлю може привести до нуклеарної війни, то побоювання, що в Гельсінкі Америка та інші західні демократії віддали ті народи на поталу Москви, ще більше поглибилися.

Був ще, правда, ухвалений у Гельсінкі т. зв. третій кошик постанов про пошанування людських прав. Але як можна було серйозно сподіватися, що Москва на ділі гарантуватиме громадянські свободи, коли колишній державний секретар США перестерігав, щоб таких питань голосно не підносити, мовляв, вони обурять вождів КПРС і штовхнуть їх на війну? Це було недвозначне, зрештою, впродовж років послідовне капітулянство, що ціхувало кіссінджерівську концепцію детанту. За правилами такої гри Москві дозволялося далі вести наступальну психологічну війну проти Заходу і душити поневолені народи, а Захід мав мовчати чи принагідно пошепки протестувати.

Проте, як виявилось за останні місяці, гельсінкська конференція, яку два роки тому вважали тріумфом російської дипломатії, має й другу сторінку медалі: згадуваний уже третій кошик, тобто постанови в галузі людських прав, дали останнім часом міцний поштовх для мобілізації громадської думки і зрушення в советській імперії, а це перенеслося й на громадську думку Заходу, щобільше, на його урядові кола. Першого, тобто хвилі боротьби за людські права в СРСР, можна було сподіватися; у друге, себто у зрушення серед західньої громадськості, а вже й поготів серед урядових кіл Заходу, могли повірити тільки оптимісти.

Правда, в Гельсінкі гарантовано людині не більше того, що давно записане в конституції СРСР, чи того, що урочисто ухвалене в основоположних документах Об'єднаних Націй, підписаних Москвою й її сателітами. Але жоден з тих документів не дав поштовху до ширшого громадського руху в СРСР. Це, зрештою, не було можливе. Сталінську конституцію "ухвалювали" в 1936 році, коли стероризовані дотогочасними кривавими чистками громадяни тієї "першої у світі соціалістичної держави" ждали наступних хвиль терору. Не краще було становище в СРСР за підписування Хартії Об'єднаних Націй. Який громадянин Радянського Союзу міг тоді серйозно вимагати від уряду здійснення того, що у ній писалося?

Інше становище сьогодні. Не тому, що змінився характер влади в СРСР, її філософія, її ставлення до громадян. Ні, її настанова така сама, так само вожді розуміють взаємини між панівною парткратією і мільйонами громадян, так само мало ваги вони кладуть на писані закони про свободу людини. Але від часу смерті Сталіна зайшли серед багатьох інших такі зміни, що панівна кліка сама відчуває для себе загрозу від повернення до клясичного сталінізму (чимало з нього, правда, сьогодні вже стосують); що інтереси режиму, головним чином економіка імперії вимагає зв'язків зі стороннім світом і що в таких умовах впливу того світу на громадян тотально виключити не можна. Найважливіша однак зміна така, що, деякою принаймні мірою, змінилася сама людина, той, над ким вожді панують. Ця людина довела до того, що, як ще в 1967 році писав Валентин Мороз, на Україні та взагалі в СРСР народилася громадська думка, що люди почали писати протестні листи, нагадувати про права, які гарантує їм конституція і які грубо придушуються, що про свої національні права заговорили доволі ясно і голосно неросійські народи СРСР.

Це правда, що з інакодумаючими органи КГБ розправляються поліційними засобами. Але, як повчає життя, навіть тим, кого засудили на довгі роки таборів чи в'язниці, вони не зуміли замкнути уста: ті теж пишуть протести, домагаються своїх прав, проголошують голодівки, солідарно стають один за одного, дають про себе знати закордоні. А ті, хто залишився на волі, вирішили використати гельсінкські договори для того, щоб творити громадські групи для перевірки дотримання вождями СРСР постанов у Гельсінкі про права людини. Коли пишуться ці рядки, і на тих сміливців наклали руку: заарештували Миколу Руденка, Олексія Тихого, Олександра Гінсбурга, Юрія Орлова — діячів України й Росії, репресіями загрожені представники аналогічної громадської групи в Литві.

Таким чином органи КГБ сподівалися покінчити з боротьбою за людські права в СРСР. Але тут сталося щось зовсім

несподіване. Не лише залунали в світі протести різних громадських кіл, чого можна було сподіватися, але водночас проти порушень прав людини відверто виступили урядові кола США, зокрема їхній новий президент. Коли Брежнєв запро-тестував проти того, що уряд США висловив своє обурення з приводу намагань КГБ замкнути уста Сахарову, мовляв, це втручання у внутрішні справи Радянського Союзу, Картер прийняв листа Сахарова на оборону 15 політичних в'язнів СРСР, відповів Сахарову, прийняв на розмову В. Буковського, а секретар Картера Джоді Павел вияснив, що у поведінці президента США немає нічого дивного, бо керівні органи СРСР активно цікавляться внутрішнім становищем в США, вони протестували з приводу процесу Анджелі Дейвіс, Брежнєв не відмовлявся приймати Гаса Голла, керівника компартії США, та ін.

Такі аргументи, очевидно, світові давно відомі, але урядові кола Америки досі про них сором'язливо мовчали. Тепер же вийшло так, що зброю, якою досі користувалися в Москві, починають на Заході обертати проти неї.

II

Тут може постати питання: наскільки такий поворот справ, тобто новий етап руху за свободу в СРСР і реакція на Заході, є тривалі? Чи це лише хвилеве явище, яке сутньої зміни у становищі поневолених народів імперії не внесе і серйозно не вплине на політику Заходу?

Очевидно, треба відрізнити перше від другого, себто питання боротьби поневолених народів від політики Заходу. Як і досі, боротьбу народів СРСР та сателітів проти системи комуністичної диктатури та московського імперіялізму треба вважати стабільним явищем. Лише напруга цієї боротьби може мінятися залежно від різних внутрішніх чи зовнішніх причин. Немає натомість показників на те, щоб придушена апаратом терору людина тих країн мала капітулювати, щоб зокрема капітулювали нації. Уся історія СРСР — це довгий період боротьби поневолених людей і народів, в якому є припливи і відпливи, але ніколи не перемагав елемент зневіри, тотального підкорення і байдужості. Такої цвинтарної тиші не досягнув ані Сталін, ані його наслідники. Завжди, навіть за найбільш кризових ситуацій, знаходяться ті, хто не дає загаснути ідеалам свободи. Інакше не робили б кремлівські вожді того, що роблять вже майже 60 років: не батожили б без перерви своїх громадян закликами до пильності, до мобілізації проти внутрішнього ворога, проти залишків і пересудів минулого.

У такому пляні рух опору в СРСР, як і серед сателітів Москви, треба вважати тривалим явищем.

Складнішою є проблема ставлення до того руху західних демократій. Хоч і як заохочуюче звучали б сучасні заяви президента США чи інших діячів Заходу, нам не слід забувати про доволі довгі і круті шляхи, якими ходила політика Заходу супроти Кремлю і поневолених ним народів. На цвинтарищі ідей, плянів та концепцій тієї політики є і ославлена "політика визволення", замінена згодом "мирним визволенням", і повна пасивність під час східнонімецького повстання в 1953 році, польської та угорської революцій в 1956 році і чехо-словацької весни в 1968 році. Такі речі не забуваються.

А проте можливості для підтримки Заходу теперішнім виявам боротьби за людські права за залізною завісою виглядають більш реально, ніж, наприклад, 20 років тому. Перш усього тодішні "визвольні" декларації, як пізніше виявилось, не брали серйозно самі їхні автори, а, якщо і брали б, то вони не були спроможні їх здійснювати, хібащо зважилися б на вживання зброї, а від того вони і їхні суспільства були зовсім далекі. Сьогодні теж така ультимативна розв'язка не передбачається. Картер публічно заявляє, що він не планує збройною силою міняти інші політичні системи. Це принаймні чесно і ясно, без зайвих обіцянок.

Натомість сьогодні, в умовах порівняно широкого руху за свободу, що ведеться в першу чергу під гаслом людських прав, є багато більше ґрунту до здобуття для такого руху громадської думки світу, з урядовими колами включно. Може статися так, що інтервенція Картера на оборону людських прав у СРСР, зрештою, й в інших країнах, чи в самій Америці, утворить певний прецедент. Але навіть тоді, коли цей акт залишиться винятковим, бо треба мати на увазі, що державні інтереси Америки чи інших країн Заходу, зокрема вимоги економіки та потреба контролю озброєнь, будуть штовхати ті країни до ближчого порозуміння з Москвою, — то й тоді не перестане діяти громадська думка світу, головне західних демократій, у яких сучасна площина боротьби за людські права, за виконання зобов'язань гельсінкської конференції найбільше мобілізує. А її значення велике. З другого боку серйозні господарські труднощі СРСР, що про них говорять західні спеціалісти, змушуватимуть Кремль до поступок, а це повинне сприяти активності поневолених народів.

III

Як нам розцінювати з'ясовані тут події і процеси з погляду українських національних інтересів?

Ясно, що ми радіємо, коли у світі говорять про українських політичних в'язнів в СРСР, коли на оборону Світличного, Сергієнка, о. Романюка, Федоренка, Мороза і Пронюка Сахаров

пише до Картера, або коли три відомі російські діячки Мальва Ланда, Тетяна Ходорович, Людмила Алексеева допомагають довести до відома світу вістки про долю десятків чи сотень репресованих українців. Ми виправдано з задоволенням і гордістю прийняли вістку про те, що на Україні теж знайшлися люди, які мали мужність створити Громадську групу для сприяння здійсненню в СРСР гельсінкських постанов у справі оборони прав людини.

Але водночас серед української громади на еміграції, в деяких політичних колах та у пресі можна почути побоювання, чи, бува, оце наголошування оборони людських прав не відсуває на дальший плян проблеми національного визволення і боротьби за нього, чи часом не затрачуємо ми і наші брати на рідних землях наш головний орієнтир, тобто ідею самостійної держави, чи не замазуємо ми її сурогатом людських прав, словом, чи не попадаємо ми у крутіж якихось загальнолюдських ідей, концепцій чи навіть махінацій, за якими загубиться наша центральна мета?

Є декілька причин, які породжують такі побоювання.

Це насамперед наш прикрий історичний досвід дореволюційного і революційного періоду. Причин для того, чому не втрималась Українська Народна Республіка, було багато, внутрішніх і зовнішніх. Не місце їх тут перераховувати, а поготів аналізувати. Але серед них серйозне місце мав той факт, що за того часу наша основна мета не була поставлена там, де вона повинна була стояти, що ідея власної держави у нас розгубилася на шляху загальноімперських, а то й вселюдських ідеалів. Коли ж ми усвідомили, що нас дурять чи що дуримо ми самі себе, — було пізно рятувати втрачене.

Якщо йдеться про рідні землі, то така небезпека і сьогодні не зовсім перестаріла. Всеімперські ідеали нового типу в постаті так званого радянського народу і радянської людини, радянського патріотизму і подібного іншого втовкмачують день-у-день у голови громадян України. Тільки що з природи речі ті громадяни тамошній владі не вірять, вони знають, що вона бреше, тому треба приймати, що і такі концепції вони сприймають скептично. Проте "радянськість", якою приховують наявну русифікацію, безперечно калічить українську душу. Тому відсепарована від національного первня платформа боротьби за самі лише людські права не могла б нас задовольняти.

Але не слід цієї небезпеки й перебільшувати. Найкращим свідченням здорової національно-політичної платформи модерного українства на рідних землях можуть бути писання, гасла та концепції, що їх висунули діячі руху опору 1960-их і початку 70-их років; їх вони проповідують і досі, хай у більшості з-поза тюремних ґрат. Що у цьому аспекті можна закинути політичній

платформі Української Робітничо-Селянської Спілки, що її пробували творити Лев Лук'яненко, Іван Кандиба, Іван Вірун та інші, або документам Українського Національного Фронту і Українського Національного Комітету, або тому, що писалось у самвидавному *Українському віснику*, включно з його заявою про те, що він, а не ціна зрештою, але видавана росіянами *Хроніка поточних подій* висловлює українське становище? Створення окремої Громадської гельсінкської групи в Києві теж акцентує самостійний український елемент.

Можна ще зауважити, що у тому, щоб українські змагання звести на всесоюзну чи загальнолюдську платформу, зацікавлені російські дисидентські кола і в самому СРСР і на еміграції і що така платформа більше сприйнятна і для різних елементів демократичного світу. Це правда, але знову ж як про саму Україну, точніше про українських діячів руху опору там, тут також треба сказати, що на ставлення тих чи то ворожих, чи приятних нам сил можуть і мусять впливати самі українці.

Тут підходимо до найважливішого, до значення для української справи того факту, що в сучасному світі оборона людських прав стає універсальною категорією і платформою, яка може об'єднувати найбільш різномірні чужі сили і що серед тих сил українські прагнення (не лише людські, але власне національні) можуть знайти легітимне місце. Це ширша платформа, ніж сам ідеологічний антикомунізм, оскільки за останні десятиріччя інтернаціональна ідея комунізму зазнала серйозних ударів від національної ідеї і в багатьох випадках перед нею капітулювала. Це привело до фрагментаризації комуністичного бльоку на принципах національного інтересу.

Сутнім елементом української визвольної проблеми є її позитивний елемент національної ідеї, яка за післявоєнних років привела до самоусвідомлення і державного усамостійнення десятки народів африканського та азійського континентів, і сьогодні вона лежить в основі рухів опору усіх народів советської імперії. При тому однак справи укладаються так, що в результаті подій і процесів, про які тут мова, цю платформу боротьби за національно-державне визволення можна і треба сьогодні тісно пов'язати з ширшою, універсальною концепцією боротьби за людські права. Це, без сумніву, нові обрії, які розкриваються перед нами.

До речі, цю правду відкрили вже наші брати на рідних землях, зокрема в'язні тюрем і концентраційних таборів, що створили спільну платформу боротьби за права в'язня, незалежно від національності чи політичних переконань. З площини оборони прав громадянина виходила й київська громадська група сприяння здійсненню гельсінкських постанов. Кінець-кінцем оборона прав

людини на свободу слова, організацій та ін. — хіба це не рівночасна оборона права людини бути собою в національному відношенні, бути тим, ким вона хоче бути? Як можна відділити одне від другого?

IV

Таким чином приходимо до останнього аспекту, ради якого нашу визвольну боротьбу за державну незалежність слід в'язати з ширшою платформою боротьби за людські права. Досі ми намагалися довести, що в теперішніх умовах в СРСР чи на Заході це доцільно робити, бо воно може мобілізувати для нашої справи симпатії ширших кіл суспільства. Але не про це тільки йдеться.

Справа й у тому, що, як щойно згадано, національне визволення і права громадянина по суті невіддільні категорії, чи, точніше кажучи, у суспільстві, що хоче повно розвиватися, що прагне забезпечити умови зростання не тільки спільноті-нації, але й одиниці, ті два елементи повинні чи навіть мусять бути невіддільні. Для українців, як і для кожного поневоленого чужою силою народу, передова мета боротьби — це власна держава. Це орієнтир, від якого не вільно відступати. Але ні на хвилину ми не сміємо забувати, що держава, і власна незалежна держава — це не ціль сама у собі. Це засіб до цілі, якою за всіх умов має бути повноцінний розвиток нації, а передумовою цього є свобода життя і розвитку людини-громадянина, гарантія непорушності його особи і його матеріальних і духовних надбань, що забезпечуються законом. Це, очевидно, не гарантія сваволі, що веде до порушення прав іншої людини, але гарантія такого розвитку, який сьогодні на ділі забезпечується за громадянами демократичних країн і які на папері записані й у конституціях диктаторських держав.

Про ці справи треба у нас писати з двох причин. Поперше, влада комуністичної диктатури на українських землях шкідлива для нашої нації не тільки тим, що вона веде до її русифікації, провінціалізації, затрати власної особовості і національної гідності, приниження перед усім, що йде з московської столиці та ін. Більшовицька влада на Україні шкідлива також тим, що вона знищила основні елементи правовості, пошани до людини, до її елементарних прав бути собою, правити собою, вона вбила саму ідею громадської самоуправи на нижчих і вищих щаблях суспільної драбини, і в той же час залегалізувала розперезане бюрократичне хамство. Треба зважати на те, що скалічення духовності підрадянської людини триватиме довго ще після того, як зникне теперішній режим. Як вчить історія, упадки таких систем часто ведуть до хаосу, а хаос — це ідеальний ґрунт для появи

диктаторів. Правда, історія показує й приклади, коли поневолений народ на шлях незалежності виводять сильні індивідуальності (без них навряд чи можна уявити визволення), які у перехідний час зосереджують у своїх руках великі повноваження. Але нещастя в тому, що на таку роль часто претендують люди, які на це не мають даних. Так родяться олігархічні чи диктаторські системи, які визволеному з чужої неволі народові несуть власне поневолення. Прикладом на це можуть служити десятки народів, що здобули самостійність після другої світової війни. Це трапляється і в державах, що давно самостійні.

Бюлетень об'єднання американських профспілок *Фрі Трейд Юніон Нюз* ч. 1 за січень ц. р. надрукував т. зв. *Карту свободи*, що її опублікувала американська організація "Фрідом Гавз". На цій карті відзначені усі держави та підопічні території світу; вони поділені на три групи за критерієм свободи людини-громадянина: країни (точніше — їхні громадяни) вільні, частинно вільні, не вільні. До невольних зараховані усі держави комуністичного блоку, більшість новопосталих держав Африки, а також такі держави, як Чіле, Аргентина, Ірак, Іран, Йорданія, Панама та інші, до частинно вільних — Болівія, Бразилія, Індія, Мехіко, Філіппіни, Еспанія, Тайвань та ін.

Можна сперечатися з критеріями авторів цієї карти і з їхнім розумінням меж громадянських свобод у тій чи іншій країні. Але ясним залишається те, що сутнім мірилом свободи громадянина є забезпечення його особистих прав, записаних у конституції, та його ефективна, а не тільки паперова спроможність вирішувати про те, хто ним править, — отже усе те, що визначає демократичну систему правління.

Є ще друга причина, чому про ці питання треба у нас згадувати. Демократична система правління не тільки найкраща для розвитку нації та її кожного члена, вона й найважча для побудови і здорового функціонування. Вона вимагає великого досвіду, знання і розуміння від правителів і від тих, ким вони правлять. А такого досвіду українці багато не мають ні на рідних землях, ні на еміграції, дарма що усі політичні групи підписуються під демократичною платформою правління. А свавільна, недисциплінована демократія теж може приводити до хаосу і національних та людських трагедій.

Врешті, ведучи боротьбу за державну незалежність, ми мусимо ясно наголошувати, за яку саме незалежність наш народ має боротися. У цьому чимало можна навчитися з досвіду української політики останніх десятиріч. Відомо, наприклад, що молоді західноукраїнські націоналісти, які в похідних групах вирушили на схід улітку 1941 року, швидко навчилися, що самого гасла "самостійна Україна" не вистачає. Їх питали: яка, з яким

політичним і соціальним устроєм, яке буде її відношення до національних меншостей і т. д. З того досвіду народилися нові програмові позиції ОУН, записані в постановах III Надзвичайного великого збору в серпні 1943 року, згодом платформа УПА й УГВР. Без сумніву, вони на усі питання сучасного і майбутнього не відповіли, але при збереженні принципової напрямної тих формацій в питанні державної самостійності України основні права людини-громадянина там були поставлені на головному місці.

З таких міркувань платформа оборони прав людини сприйнятна для нас не лише тому, що вона ставить українську проблему у ширшу площину загальнолюдських прагнень людини нашої доби різних національностей з різних географічних широт, але й тому, що вона повинна бути невід'ємною частиною також нашої політичної філософії, нашої національної програми, що без тих прав не можна на ділі мислити української держави, яка забезпечила б нашій нації самостійне існування, звільнила б її від чужого насильства, але й утворила б умови вільного розвитку для громадянина тієї держави.

Не забуваймо, що ми живемо за доби, коли людство пережило страхіття штучних голодів, Гулагів, Бухенвальдів і Осьвенцімів (в яких жертви українського народу чи не найбільші), і тому прагнення того людства (а логічно і нашого народу) спрямовані до такого міжнаціонального, політичного і соціального ладу, за якого не буде місця для таких божевільних утворів спотворених умів одиниць чи цілих політичних систем.

Вкінці треба сказати: такий ідеал і такий лад не чужий українській духовості. Ідеї індивідуальної свободи були покладені в основи первочатків нашого історичного існування як нації. А знищені вони були тоді, коли в неволю попадала вся нація. Панщину і кріпачину приносили нам чужинці з заходу і півночі, вони нищили нашу духовну культуру, на дно спихали нашу націю і українську людину. Недаром Шевченко не мислив відродження нації без вільної у ній людини. Це були ідеали, що давали надхнення творцям української демократичної революції 1917 і наступних років, тому їх вони поклали в основоположні акти Української Народної Республіки.

З таких міркувань, коли ми сьогодні говоримо про нову платформу і нові обрії та перспективи для боротьби нашого народу за державну самостійність, отже логічно й про боротьбу за людські права, то нове тут те, що така платформа може тепер здобути ширші кола громадськості світу. А водночас воно для нас і давнє і традиційне, бо в ньому віддзеркалені минулі та сучасні прагнення української нації й української людини.

Виставка Любослава Гуцалюка

Від 13 до 27 грудня в Українському інституті Америки відбулася виставка творів Любослава Гуцалюка — одного з популярніших українських малярів на еміграції.

Приїхавши до Америки в 1949 році, Гуцалюк навчався в Купер Юніон. Спочатку хотів бути скульптором, та любов до барв, бачення світу в гармонії кольорів перемогли, і Гуцалюк віддався малярству цілковито.

Самостійне мистецьке життя він почав паризькою виставкою в 1956 році. Відтоді Гуцалюк ділить свій час між Європою й Америкою, вагаючися визначити: французький він чи американський маляр.

За двадцять років творчості праці Гуцалюка багато разів були виставлені в галеріях Парижу і Нью-Йорку.

Любослав Гуцалюк — урбаніст, що романтизує місто. Він майже ніколи не малює живу природу, його приваблює архітектура. З натури він робить тільки акварелі, фіксуючи в них загальний настрій. Раз намальоване відбивається в його пам'яті назавжди, але трансформується, відходить від натури. Дивлячись на його роботу, важко визначити, який саме собор намальовано, бо мистець вифантазовує власну архітектуру, поетизує її, створюючи кольорові свята.

Якщо трохи притиснути очі пальцями і почекати хвилинку-другу, то одна за одною почнуть змінюватися фантастичні кольорові примари — картини, що за мить зникають, заступлені іншими. Найкращі твори Гуцалюка нагадують саме такі феєрії. Все матеріальне і в той час дуже уявне.

Гуцалюка можна вважати мистцем однієї теми, яку він відтворює в безлічі варіантів, кожний раз відшукуючи нові нюанси, шліфуючи засоби живописної виразності.

Проблема кольориту цікавить і хвилює майстра понад усе. Пошуки найтонших відтінків кольорів, побудова на цих ефектах образного строю твору — перше завдання, що його ставить перед собою Гуцалюк. Кольорит у даному випадку важливіший за форму, рисунок не має окресленности.

Композиційна розв'язка полотен Гуцалюка спочатку здається дещо випадковою, та роздивившись, проникнувши у твір,

знаходиш композицію оптимальною. Гуцалюкові притаманне інтуїтивне відчуття міри: його картини — то фантастичний світ у собі. Дивні, казкові міста — застигле марево, де собори, як кораблі, а кораблі, як собори, здаються легкими, ніби сплетеними з тонких мережив.

Користуючися ножем, замість пензля, Гуцалюк досягає додаткових декоративних ефектів. Фактурні лінії, що лишаються від ножа, утворюють свій самостійний рисунок, який стає скелетом композиції.

Часто мистець свідомо обмежує свою палітру якоюсь однією кольоровою гамою: блакитною, синьою, сіро-білою, рожевою, червоною. Але твір не сприймається монохромно завдяки десяткам тонших відтінків, які роблять ці картини поліхромними, вишукано поліхромними.

Менше вдаються Гуцалюкові композиції, вирішені в льокальних, відкритих кольорах.

Ускладнюючи техніку, постійно експериментуючи, маляр увів як додатковий елемент до своєї палітри золото. Це складне технічне завдання, розв'язання якого робить честь його професійності. Та цей додаток, з мого погляду, не є великим здобутком Гуцалюка. Його твори ніби щось втратили від своєї тонкоти, піднесеності, нематеріальності (*Середньовічне, Золотий вечір*). Стилiстично останню роботу можна умовно поставити посередині між групою натурних акварелей (що добрі своєю безпосередністю, крім того, автор розглядає їх як чисто підготовчий матеріал) і групою робіт, створених цілковито з уяви. Таким чином посередині опинилися твори, в яких мистець відійшов від свого виробленого стилю. Можливо, це тільки початок експерименту, і з висновками маємо зачекати на кінцевий результат.

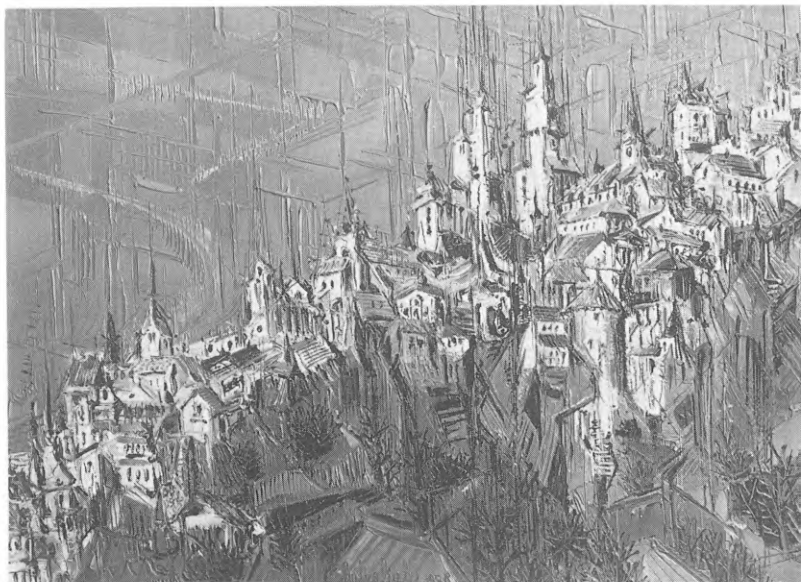
Роботи Любослава Гуцалюка виключно декоративні. Та з визначенням суті творчості цього маляра, як це робить Микола Кузьмович, а згодом повторює Володимир Попович, цитуючи останнього, погодитися досить важко:

"Творчий процес у Гуцалюка проходить на чисто оптичному поземі. В його картинах немає ні метафізики, ні символізму, ні емоційних вибухів. Його творчість — це сублимація та перетворення баченого".*

Метафізика, коли мова про мистецький твір, — то духовність, емоційна насиченість, художня образність. Мені здається, що важко заперечити наявність названих складників у творчості Гуцалюка.

Так, банальними чи легко зрозумілими символами картини

*Володимир Попович, "Любослав Гуцалюк", *Авангард*. Брюссель, 1976, ч. 3-4 травень-серпень, стор. 222.

Любослав Гуцалюк: Гірський пейзаж (олія, 1976)

Гуцалюка не переобтяжені. Символіка його робіт легка і прозора, як їх кольорит. Метафізика і символізм висловлені у специфічному загальному настрої.

Уважний спостерігач і справжній цінитель за "вирішенням формальних завдань" та "бавленням фарбами", як це називає сам маляр, упізнає в його творах елегійне прагнення до прекрасної минувшини, коли будувався Шартр і Нотр-Дам, тугу, в якій він не хоче зізнатися, але її зраджують самі твори.

Гуцалюк-маляр дивиться довкола через призму поезії; образність його творів — це втілена мрія, надреальність (*Перлинний пейзаж, Прованське місто, Великий синій пейзаж*). Найулюбленіші країни Гуцалюка — Франція, Іспанія, Італія. Щойно кілька років тому маляр справді відчув і почав малювати Нью-Йорк (*Катедри Нью-Йорку, Нью-йоркські мости*).

Стилістично творчість Гуцалюка може бути визначена як імпресіоністична чи постімпресіоністична, а її коріння слід шукати у спадщині Моне й Утрільйо.

Виставка Любослава Гуцалюка (що складається з 35 робіт) демонструє його творчі пошуки, зростання, прагнення до самовдосконалення.

Ольга Чмух

Дереворізи Якова Гніздовського

HNIZDOVSKY: WOODCUTS, 1944-1975. A catalogue raisonné by Abe M. Tahir, Jr. Foreword by Peter A. Wick. Autobiographical essay by Jacques Hnizdovsky. Gretna: Pelican Publishing House, 1976. 166 pp. \$25, special edition \$95, deluxe edition \$350.

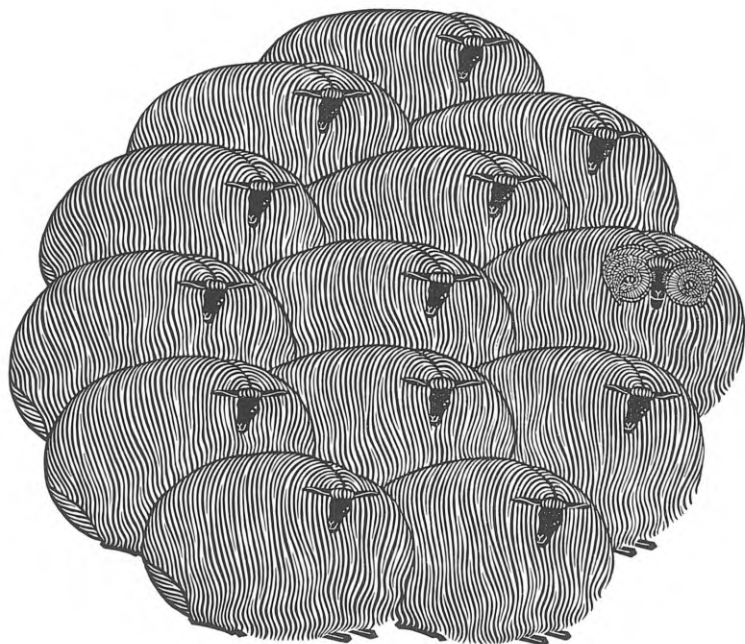
ГНІЗДОВСЬКИЙ: ДЕРЕВОРИЗИ, 1944-1975. Систематичний каталог Ейба М. Тейгіра, мол. Передмова Пітера А. Віка. Автобіографічний есей Якова Гніздовського. Гретна: в-во Пелікан, 1976, 166 стор. 25 дол., спеціальне видання 95 дол., люксусове видання 350 дол.

У жовтні 1976 року вийшла з друку книжка 219 дереворізів і лінорізів (деякі кольорові) Якова Гніздовського. Видання охоплює всі твори мистця в жанрі дереворізу та лінорізу, почавши від 1944 року, частина яких уже була друквана в інших книжках.

Книжка містить передмову Пітера А. Віка, каталог Ейба М. Тейгіра, мол. (в якому між іншим автор зараховує Гніздовського до чотирьох або п'яťох найкращих американських мистців дереворізу), автобіографічний нарис Гніздовського та біографічні дані про мистця. В автобіографічній статті Гніздовський пише про свій мистецький шлях, початки зацікавлення дереворізом і про труднощі, на які він наражався в шуканнях власної візії. У ранніх спробах він працював в олійній техніці, скульптурі та кераміці і пройшов складний шлях вагань.

У цьому з смаком оформленому виданні з особливою насолодою можна оглядати всі знайомі праці Гніздовського, що вперше зібрані в одній книжці. Дереворізи ранніх 50-их років віддзеркалюють шукання, про які мистець пише в автобіографічному нарисі. Назагал у них впадає в око віддалення від експресіонізму дереворізів 40-их років. У деяких з них помітне зацікавлення гранчастими формами кубістичної традиції, наприклад, у кольоровому лінорізі *Перед дзеркалом* (1952); в інших (*Афіші*, 1951) помітний нахил до декоративности, як і зацікавлення ефектами повторення подібних форм.

У дереворізах пізніших 50-их років виявляється питома Гніздовському прозорість, чіткість і технічна впевненість. Особливо переконлива винахідливість мистця, з якою він досягає несподіваної формальної й експресивної різноманітності обмеженими засобами чорно-білого дереворізу. Багатство тональності, якої Гніздовський досягає засобами варіацій чорно-білих ліній і площин, можна простежити на великій кількості зразків 50-их років і в пізніших працях (*Капуста*, 1964). У 60-их роках, до речі, Гніздовський створив кілька

Яків Гніздовський: *Череда овець* (1966)

найцікавіших дереворізів (*Поле*, 1962; *Вівця*, 1961).

Уміння спостерегти специфічні прикмети об'єкта і по-мистецькому втілити їх є подивугідним досягненням Гніздовського. Завдяки точності спостереження, майстерності й пануванню над засобами дереворізу, він схоплює особливості сюжету чи то в складних працях, як от панорамне *Поле*, чи в зовсім простих типу серії квіток. В останніх мистець часто досягає цього дуже обмеженими засобами кількох ліній. Дереворізам Гніздовського також часто властивий гумор, особливо в серії тварин (*Енді з Бронксу*, 1965).

Велика кількість праць характеристична перевагою круглого або овального оформлення сюжету. Таку композиційну розв'язку можна побачити не тільки в однооб'єктних працях, як *Соняшник* (1965), *Кіт* (1970), але й у складних (*Череда овець*, 1966).

Шкода, що в частині примірників суперобкладинки трапилася одна помилка. Хоч Гніздовський відомий у світі як українець, що відзначене й у цій найновішій публікації про його творчість, у частині примірників на суперобкладинці написано, що він походить з Росії. Коли мистець про це дізнався, він домігся зміни, але деяке число примірників уже розійшлося зі згаданою невірною інформацією.

Аркадія Оленська-Петришин

Нова публікація Інституту ім. Липинського

ЛИСТИ ОСИПА НАЗРУКА ДО ВЯЧЕСЛАВА ЛИПИНЬСЬКОГО (Вячеслав Липинський, *Архів*, том 7). Редактор Іван Лисяк-Рудницький. Філадельфія: Східноєвропейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського, 1976, стор. ХСVIII, 530.

Навіть у народів, що крізь сотні років зберегли свої архіви, спогади й листування цінуються як важливе історичне джерело. Багато важливіші такі матеріали у країнах, де постійно горіли архіви, підпалені не тільки різними "турками й татарами", але й своїми князями, отаманами й розбурханим народом. А в СРСР і Польщі ще й нині розвалюють старовинні церковні будівлі, а разом з ними гинуть книгозбірні та архіви.

Найсвіжіша публікація Інституту ім. Липинського у Філадельфії становить ще одне зусилля (попередньою була публікація листів Дмитра Дорошенка) зберегти для історії те, що випадково перетривало другу світову війну і плянове нищення українських історичних пам'яток після війни.

Як вартісний матеріал, листування завжди привертало увагу істориків. Одначе, науково-об'єктивне видання деяких матеріалів, між ними спогадів і листування українських діячів, неможливе в СРСР. Також архівні матеріали, що стосуються окремих визначних постатей царської Росії чи Заходу, — заборонена зона для контрольованої цензурою науки в СРСР. Дещо з таких матеріалів видається на Заході, а між ними хоч би й листування останнього царя Росії Миколи II з його матір'ю. Понад 500 листів виявляють реагування царя на революцію 1905 року, на погроми й різні тогочасні події, а передмова до лондонського видання цих листів стверджує, що це "дійсно людський документ, який, щодо царя, змусить переглянути багато упереджень про його вдачу". Ще цікавіші листи до царя його дружини, що були знайдені в їхньому мешканні-в'язниці в Єкатеринбургу-Свердловську після розстрілу царської родини у 1918 році.

Між сотнями наукових публікацій листування почесне місце посідають серії з Пруських державних архівів, що виходили у другій половині 19 ст. і саме тепер перевидуються. Захоплену увагу літературознавців викликало недавнє видання не знаних чи досі не друкваних листів Джека Лондона, хоч і воно не охоплює усього листування письменника. Вимогою самодисципліни цього письменника було відповісти на кожний лист. А отримував він "гори пошти"; тож іноді просив пробачити короткість листа, бо має ще відповісти "на три сотні листів". Історик Дмитро Дорошенко також відписував не

зволікаючи, коли ж листів було багато, то він, як сам свідчить, залишав усю іншу працю і, не виходячи з дому, писав відповіді.

Навіть спрямовані на сенсаційність публікації листів мають значення своєрідного документу. Такого роду є *Любовні листи до бітлсів* та *Листи з табору*, що їх зібрав Біл Адлер, а його ж вибір *Листи з В'єтнаму* приносить свідчення вояків про підсоння, теренові особливості, засоби партизанської війни, а головне — тривогу юнаків, що, як вояки, вишколені для інших завдань, опинились у незвичних труднощах боїв у джунглях.

Прикладом використання листування може правити есей Лева Биковського про Юрія Липу. Листи Липи, як ствердив автор есею, дають інше уявлення про останні місяці життя Липи у Яворові, яніж "це малюють спогади Остапа Малюка". І цілком було б неповне наше уявлення про Мазепу, якби про нього свідчили лише панеґірики придворних піттів, прокляття російської церкви чи навіть урядові акти, без рис, що їх приносять його листи до Мотрі Кочубеївни.

Давні, з-перед першої світової війни, архіви й книгозбірня історика і політичного мислителя Вячеслава Липинського загинули під час революційних подій на Україні. Перебуваючи по війні в Австрії, Липинський зберігав свої папери, і нині велика частина його архіву знаходиться у Філадельфії, в Інституті його імені. Опрацювання і публікація цього архіву стали черговим завданням Інституту, який досі видав чотири томи австрійських урядових документів, пов'язаних з подіями на Україні в 1914-22 роках, разом 1115 документів, що їх опрацював о. д-р Теофіль Горникевич.

Серед багатьох інших у архіві Липинського збереглися листи Осипа Назарука, навіть ті, що їх Назарук просив знищити. Довгі листи, що їх Назарук висилав майже щотижня, охоплюють десять років рухливого життя неспокойного, сповненого великих задумів журналіста-політика. Вони — своєрідне продовження його давньої книги спогадів про перебування на "Великій" Україні. Належно цінуючи вартість спогадів, він намовляв і Липинського списати *Спомини з мого життя*. Нагадував Липинському про думку Гете, який сказав: "Колись забудуться усі, навіть найкращі твори, бо прийдуть нові часи і нові люди; остануться вічно живими тільки особисті спомини, бо з них говоритиме завжди жива людина про себе" (лист від 1 березня 1924).

Народжений у Галичині, за фаховою освітою правник, Назарук (1883-1940) під час першої світової війни працював у пресовій квартирі Січових Стрільців: 1918 року очолював у Києві Українське телеграфне агентство. Спочатку діяч Радикальної партії, Назарук обіймав пізніше визначне становище в уряді Директорії і був близький до уряду ЗУНР у Відні. Під кінець 1922 року опинився, з доручення цього уряду, за океаном, у Канаді, для збирання позики національної оборони. Потім переїхав до США, де редагував у Чикаго орган Січей, а у Філадельфії часопис *Америка*. І там і там, ставши прихильником гетьманського

руху, був його активним пропагатором. Під кінець 1927 року Назарук повернувся до Львова, де з січня 1928 року став редактором часопису *Нова зоря*. Помер під час другої світової війни на чужині.

Один з етапів його бурхливого і різноманітного життя закріплений саме у листах до Липинського, наснажених влучними спостереженнями, сарказмом, знанням обставин. Одночасно у його листах дивна наївність, третьорядні подробиці і, поруч з самокритикою, самовпевненість.

Гостроту своїх характеристик, крайності у плямуванні й вихвалюванні Назарук усвідомлював і, знаючи акуратність Липинського, попереджав не публікувати його листів "перед тридцяти роками", пояснюючи, що там деякі особи "окреслені неприхильно". Та й нині, через півстоліття з часу написання тих листів, ще надто свіжа пам'ять про події й особи, що "неприхильно" оживають у листуванні Назарука.

Липинський намагався піднести й утримати Назарука на вищезгаданому рівні політика-аскета, який був би спроможний, як член скристалізованої провідної верстви, стати одним з стовпів українського монархізму. Дійсно, як пропагатор монархізму Назарук мав значні успіхи, що імпонувало кабінетному Липинському. Щобільше, поширення ідеї монархізму і визнання авторитету династії, — хоч і короткотривале, — відбулося там, де найменше можна було сподіватися: серед відірваної від ґрунту заробітчанської еміграції. Тож у діяльності Назарука Липинський добачив втілення свого вчення, перенесення його з сторінок його писань у гущу народу.

Але писання Липинського, хоч і як пильно Назарук їх вивчав, не стали йому світоглядною базою. Назарук і далі вживав у своїй діяльності метод, чужих Липинському, зближувався з особами, неприємними Липинському; усе це непокоїло подразливого і хворого Липинського. Той, на кого покладалося багато надій, виявився твердому теоретикові не вождем, сповненим відповідальності перед предками й нащадками, а одним з талановитих діячів відірваної від духових підвалин інтелігенції.

Обоє намагалися витримати разом якнайдовше, але це не могло продовжуватися, і драматичне уточнення взаємин відбулося. Для Липинського, який вклав безмір зусиль у навчання неофіта-Назарука, розрив був особливо прикрий. Розвіювання сподівань, втрати односторонніх, розвінчання особи, якій він довгі роки віддано служив, — усе знесилювало хворого й прискіпувало наближення смерті.

Опублікований том листів Назарука до Липинського розпочинається двомовним (англійською й українською мовами) вичерпним, на 97 сторінках, вступом редактора книги Івана Лисяка-Рудницького. Вступ цей, — монографічна студія "Назарук і Липинський: історія їхньої дружби і конфлікту", — приносить докладний життєпис Назарука та окремі, ерудитно висвітлені теми у таких розділах, як "Спір за Драгоманова", "Спір за Донцова", "Проблема клерикалізму" й ін. Себто редактор описав взаємини цих двох мужів (взаємини ці він окреслив як

драму, текст якої "написало саме життя") на тлі тогочасних політичних, культурних і церковних прямувань української громади в Європі й Америці.

Після вступної статті 471 сторінка припадає на листи Назарука і три показники: змісту, імен і місцевостей.

У листах широко описане життя першого і другого покоління заокеанської еміграції. Влучні, часто дотепні зарисовки та намагання осмислити нові зустрічі й нову країну перетворюють деякі листи на талановиті репортажі. Згадуючи, що "наші представлення, заповіджені на годину восьму, зачинаються з правила пів до десятої, і се навіть нікого не дивує", автор завершує опис висновком: "caelum, non animum, mutant, qui trans mare surgunt".

Серед справоздань про партійно-політичні справи у листах подано цікаві деталі редагування органу січової організації, що виходив у Чикаго, про січовий з'їзд у Детройті, сполучений з військового рівня маневрами січовиків, до яких приглядалися американські військовики, про засідання Отаманської ради та інші справи цього об'єднання. Багато про денационалізацію, про колотнечі в окремих громадах (найбільше про Нью-Йорк), про розхитання громадського життя з-за церковних сварок (вичерпно про такі події у Клівленді — в листі від 6 січня 1925) тощо.

Приклади і міркування про "народовластіє" (лист від 31 січня 1927) та про діяльність "демагогів" доводять О. Назарука до висновку, що "цілий наш нарід хворий, а інтелігенція це його гангрена" (лист від 6 січня 1925). Жалкує, що немає синтетично-теоретичних праць, бо українські історики — це монографісти, які "не проявляють загальнішого світогляду й обрію" (9 листопада 1923).

Церковне життя тих років в Америці й Канаді творить окрему сторінку листування, зокрема у листах від 26 і 28 серпня 1923 року. У них згадка про діяльність в українських громадах священників-чужинців, яких відштовхувано, бо "не говорять по-українськи"; гостро про канадського єпископа Будку, який ніяк не може скінчити своїх предовгих проповідей ("аж пригадують йому"), про складне становище єпископа Богачевського, про відхід частини греко-католиків у православ'є. Церковний розкол позначився неперемінливою в засобах боротьбою, яку доводилося втихомирювати представникам влади (листи від 2 січня 1925 і 22 квітня 1927). Назарук окреслює ці сварки "як прямо середньовічні", а, як ревний католик, бачить рятунок у церковній дисципліні Католицької церкви — "противниці хаосу".

По всьому листуванню порозсипувані зарисовки заокеанського побуту: між ними про шевченківські концерти (10 березня 1924); також про тогочасну Галичину, — про перші у ній враження після довгої відсутності. Пише прихильно про єпископа станіславівського ("прямолінійний і ширий") і неприхильно про митрополита; подає свою думку про низку діячів; про проф. Томашівського, Кучабського,

Лотоцького, О. Сушка, Н. Шаповала, Л. Цегельського, В. Бачинського, В. Заїкина та ін. Щодо заокеанських діячів, то висловлюється неприхильно про єп. Теодоровича, ред. Мишугу та інших, окреслюючи одного "паяцем і дурнем", іншого "демагогом" та звалюючи усі біди на жонате духовенство (він — категоричний прихильник целібату священства) і на "неймовірно ліниву" інтелігенцію, "якої не має ні один нарід на світі, не виключаючи муринів" (14 січня 1925).

Окремі репліки про Америку ("Хто говорить про гріш і містику, той тут усе знайде вуха". Червень 1923) з такими прогнозами, як "скрізь така повинь авт, що навіть Америка довго не видержить зі своїми джерелами нафти! Цікаво виглядатиме катастрофа на сій землі" (11 червня 1924), та інформаціями про події у польській, словацькій та інших групах емігрантів.

Бачачи крайність осудів, Липинський дораджував Назарукові "змінити тактику", але змінитися Назарук не міг, мавши "сильні осилації психічні — від упадку до піднесення; і так раз-у-раз" (14 січня 1925). Звідси прагнення мати авторитетні вказівки: "Будучи на Великій Україні, де я ні трохи не орієнтувався в людях і положеннях, справах і фактах ... відчув я ... як дуже бракує нам компасів". Компасом, на довгі роки, став Назарукові Липинський. Йому Назарук розповідає про свої особисті справи, просить порад, скаржиться на недуги, на самотність ("нема кому води подати"), на невлаштованість свого життя, — аж "годі так" — про студії, писання, політичні хитання, про колишню працю (зокрема про редагування *Громадського голосу*) тощо. Прохає вказівок, які правила б йому "як точка опору". Почавши редагувати *Нову зорю*, потребує "хоч дві-три поради, як вести католицький орган", а навіть — "чи випадає пожалуватися у єпископа на глупства о. Ваня" (14 січня 1925).

І одночасно самовпевненість, що виявляється хоч би в дорадуванні Липинському, що прочитати, — іноді якийсь твір, що його він сам колись читав, але забув ім'я автора чи й заголовок. Постійно накидає Липинському непосильні й зайві завдання; одначе, за його спонукою, Липинський написав твір *Релігія і церква в житті українського народу*, де з об'єктивністю і прикметними Липинському точними формулюваннями й висновками з державницького погляду представлено розсвареній еміграції в Америці кечучі церковні проблеми.

У листах низка нарисів з царини літературної критики, між ними осудлива оцінка поетичної творчости Франка. Гірко про "сміх Котляревського, ножі Шевченка, анархізм Драгоманова", про "переважно пустий крик Франка" (15 січня 1925). Принагідні згадки про незнані у Європі заокеанські публікації (про *Церкву українську в Канаді* о. Божика, 1927) та огляд тогочасної преси: *Січових вістей*, *Америку*, *Свободи*, *Нової зорі*, *Волі* — у різних країнах, почавши з 1921 року (листи від 26 серпня 1923 й 11 січня 1926).

Назарукові інформації були корисні Липинському, який довгі роки

перебував усамітнено в інтелектуальному напруженні, заглиблений у викладання своїх думок про народ і націю у найбільшому творі свого життя, зверненому до "братів-хліборобів".

Ці листи не тільки документ десяти років мандрів по містах Канади, Америки й Галичини. Витримуючи удари з різних боків, перебуваючи без родини, без однодумців, навіть без мешкання, Назарук шукав підтримки у світових творах релігії, філософії, літератури. Він переосмислює своє життя, зокрема свою участь у подіях доби державности. Втомлений, він іноді мріє повернутись у придушену Галичину та, подбавши про матеріяльне забезпечення, зайнятись адвокатурою десь у спокійному містечку. Відштовхував таку епокусу і, невиспаний, виснажений редагуванням, корегуванням, пильнуванням друкарні, змаганнями з неточністю і нерозумінням, — писав листи до Липинського. Шукав й інших скель, найбільше у творах Томи Кемпійського, що з ними не розлучався.

Липинського втомлювали (про це він натякає у листах до Д. Дорошенка) довжелезні описи особистих справ Назарука, справоздання про дрібні заокеанські події та прогнози на майбутнє, між ними й передбачення близької світової революції (14 серпня 1923).

У іншій площині були листи Д. Дорошенка (шостий том *Архіву* Липинського), де, поза приватною ділянкою, точність інформацій, стриманість в оцінках, толерантне ставлення до інших політичних груп, реальне сприймання дійсності й обережні припущення щодо майбутнього. Де найбільше було про культурну працю української еміграції в Європі, зокрема про Український Вільний Університет у Празі і Науковий Інститут у Берліні.

За багатомовністю Назарука не легко відтворити зміст відповідей Липинського. Відчуваються його поради, підбадьорення та стримування, острога перед переоцінкою ефектних успіхів. Самі ж листи Липинського загубилися під час другої світової війни, коли Назарук, ще раз і востаннє, залишив своє мешкання у Львові. Мало надійне, що він мав досить часу і передбачливості знайти цим листам певний сховок. Події не дали йому дотримати запевнення: "...вся Ваша переписка зі мною збережена і буде колись видана аж до останньої картки" (13 листопада 1928).

Частково це здійснює нині Інститут у Філядельфії, хоч у архіві Інституту оригіналів листів Липинського мало. Більшість (біля 700 карток) — це чернетки або копії (письмо Липинського нечітке, і він часто давав свої листи переписувати на машинці.) Збулися побоювання Липинського, коли він, жалкуючи, що "немає коли писати для друку, бо все йде в листи", передбачав, що його листи "загинуть в прірві українського забування".

Натомість дбайливість Липинського уможливила збереження, опрацювання і видавання друком листів його кореспондентів.

Іван К-ий

Аналіза чехо-словацької реформи 1968

Mlynář Zdeněk. ČESKOSLOVENSKÝ POKUS O REFORMU 1968. ANALÝZA JEHO TEORIE A PRAXE. Köln: Index-Listy, 1975. 274 str.

Млинарж Зденек, СПРОБА РЕФОРМИ У ЧЕХО-СЛОВАЧЧИНІ — 1968 РІК. АНАЛІЗА ЇЇ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ. Кельн: в-во "Індекс", у співробітництві з журналом *Лісти*, 1975. 274 стор.

Автор книжки, який у 1968 році був членом Президії ЦК, секретарем ЦК і головою юридичної комісії Центрального Комітету Комуністичної партії Чехо-Словаччини, у 1967 році був одним з керівних співробітників міжгалузевої дослідницької групи Академії наук ЧССР. І ця група на доручення ЦК, починаючи з 1967 року, вивчала проблеми розвитку демократії та політичної системи в соціалістичному суспільстві. Результати діяльності цієї групи, поряд з результатами діяльності групи професора Отто Шіка у питаннях економічної реформи і групи Радована Ріхти, яка вивчала проблеми суспільних передумов та наслідків так званої науково-технічної революції, — впливали на політичне мислення в Чехо-Словаччині в другій половині шістдесятих років, на формулювання програми дій комуністичної партії Чехо-Словаччини і на політику дубчєкївського керівництва в 1968 році.

Від квітня до листопада 1968 року діяльність Млинаржа, члена цього керівництва, в сфері реформи була дуже активна. Млинарж був прихильником політичного реалізму, який урахував всі чи майже всі (як він вважав) політичні і соціальні обмеження, що існували як наслідок двадцятирічного періоду так званого будівництва соціалізму. У тих колах, які за висловом того часу, виступали з гаслом: "Будемо реалістами, загадаємо неможливого", до позиції Млинаржа особливо доброзичливо не ставилися.

Після окупації Чехо-Словаччини п'ятьма країнами Варшавського пакту в серпні 1968 року Млинарж був єдиним членом дубчєкївського керівництва, який брав участь як у діяльності XIV з'їзду партії, що засідав на празькому заводі, так і в переговорах між насильно відвезеною до Москви чехо-словацькою делегацією і радянськими представниками. До Москви Млинарж приїхав добровільно, вже після засідання XIV з'їзду, щоб поінформувати інтернованих чехо-словацьких керівників про те, що діється вдома.

З листопада 1968 року Млинарж відмовився від усіх посад, які обіймав, і почав працювати в Національному музеї. У 1970 році він був виключений з комуністичної партії за так званий правий опортунізм.

Книжка Млинаржа складається з двох головних частин. Перша

частина присвячена "Теоретичній концепції оптимального розвитку політичної системи соціалізму", а друга — "Політичній практиці і розвитку політичної системи у Чехо-Словаччині в 1968 році".

Перша частина книжки складається з трьох розділів:

1. "Теоретичне розуміння комунізму і розвитку соціалізму, яке стало вихідним пунктом при створенні концепції оптимальної політичної системи".

2. "Головні риси теоретичної концепції оптимальної політичної системи соціалізму".

3. "Обмеженість і хиби теоретичної концепції 1967-1969 років".

Друга частина складається з п'ятих розділів:

1. "Вибуховий характер розвитку політичної системи і помилки політичного керівництва реформою".

2. "Головні фактори суспільної свідомості, що діяли в ході реформи".

3. "Інтереси і позиції головних внутрішніх (соціальних) сил у ході реформи".

4. "Основні риси, які характеризують становище в комуністичній партії Чехо-Словаччини у ході реформи".

5. "Міжнародний контекст чехо-словацької реформи у її зв'язку з європейськими країнами і з міжнародним комуністичним рухом".

Заголовки частин та розділів книжки можуть свідчити про те, на яке коло читачів орієнтується автор твору і на якому мовному рівні він все ще висловлюється.

Праця написана з позицій комуніста, що переконаний у конечності реформи комуністичного суспільства й апелює в першу чергу до міжнародного соціалістичного і комуністичного руху. Діяльність Млинаржа в 1967-68 роках є гарантією його широкої поінформованості в тому, як уявлялася реформа тим нагорі, наскільки фактичні події у Чехо-Словаччині відповідали задуманому варіантові і наскільки саме ці фактичні події корегували задуманий варіант у той чи інший бік. Тому документальне значення цієї книжки велике, незалежно від того, згодні ми з твердженнями, що містяться в ній, чи ні.

У книжці 275 сторінок, надрукованих густо дрібним шрифтом. У розділах, що стосуються внутрішнього становища в Чехо-Словаччині, Млинарж висловлює своє позитивне ставлення до соціалізму. Пророблена ним аналіза двадцятирічного розвитку соціалістичної Чехо-Словаччини приводить його до висновку, що створена за цей період політична система не гарантувала захисту суспільства перед тиском суспільного капіталу (це термін Млинаржа для визначення відносин в економічній системі соціалізму) і, отже, суперечила самим ідеям соціалізму, бо на практиці розвиток існуючого соціалістичного суспільства забезпечувався навіть при допомозі рабської праці.

Ця суперечність між чистою ідеєю, між теорією, з одного боку, і

практикою — з другого, і приводить Млинаржа до констатування кінченості реформи існуючого соціалізму, бо в такому соціалізмі будь-який дійовий контроль над владою і захист соціальних інтересів громадян виявляються нездійсненими поза плюралістичною концепцією соціалістичної демократії. У період до окупації Чехо-Словаччини Млинарж вважав, що такого типу плюралізм не повинен являти собою заперечення керівної ролі комуністичної партії Чехо-Словаччини. І єдиним можливим рішенням накопичених у суспільстві проблем Млинарж вважав демократичну реформу системи.

Його книжка — це захист того періоду, який прийнято називати періодом соціалістичного відродження, за якого не було нічого спільного з радянським розумінням "контрреволюції"; цей період був періодом пошуків за відповіддю на питання, в чому ж саме міститься дійсний інтерес чехо-словацького суспільства і як цей інтерес може бути реалізований. Млинарж докладас зусиль до того, щоб доля чехо-словацької реформи та пізніший розвиток подій у Чехо-Словаччині перестали розглядатися як етап, що проминув, і адресує цей заклик у першу чергу міжнародному комуністичному рухові. Він вважає, що розуміння чехо-словацької реформи як актуальної політичної проблеми є критерієм того, чи змінюються умови і світогляд міжнародного комунізму, чи змінюється та логіка, якою на практиці керується вирішальна сила міжнародного комуністичного руху (тобто його московський центр).

Праця Млинаржа адресована як комуністам Сходу, так і комуністам Заходу. Для західних комуністичних партій ця книжка звучить ніби застереженням: якщо ви обійдете чехо-словацьку проблему (яка в цей час переросла у катастрофу) мовчанкою, то ризикуєте, що ваш недогматичний підхід до власних проблем, до проблем ваших країн, ваша політика в справі незалежності, що містить і феномен "критичної солідарності з СРСР і країнами радянської сфери", неминуче буде сприйматися як лицемірня і неправдива. Замовчування чехо-словацької проблеми тим самим є доказом на те, що, крім радянського, немає ніякого іншого погляду на справу Чехо-Словаччини.

Млинарж звертає увагу на те, що критичне становище політичної системи у Чехо-Словаччині було цілковито очевидним, уже починаючи з 1956 року. Практично виявилися в суперечності "дореволюційні роки" і "пореволюційний період". Стає очевидним, у чому міститься "фальшива свідомість" стосовно революційних можливостей. Ідеологічна концепція революції поступово перестає сприйматися суспільством як практично інтегруюча організаційна сила, як критерій мети і вартості людського життя і людської поведінки (стор. 154). І тут Млинарж показує, що перш за все банкрутство цієї концепції здійснюється у свідомості трудящих мас, які спершу підтримували комуністичну партію, але які незабаром переконалися в тому, що їх становище не тільки не поліпшилося, а, навпаки, погіршилося.

Як і раніше активними залишаються лише ті, хто у новій ієрархії був піднесений, хто перемістився зі сфери праці у сферу, де ухвалюються рішення.

Справжнє розмивання політичної системи починається тоді, коли саме суспільство виступає з протестами проти "потоптання демократичних принципів влади, проти потоптання свободи слова соціальних груп з різними зацікавленнями, принципів юридичної гарантії громадянських прав, свободи слова і зборів, принципів толерантності до інших поглядів, принципу оцінки людей за їхньою працею, а зовсім не за тим, наскільки вони служать владі і т. д." (стор. 158).

Цікаве спостереження Млинаржа стосовно того, що "в ситуації, коли реформа практично вже почалася в наслідок ерупції (спочатку небажаної) політичної системи, виникло оптимальне становище через те, що цілковито стихійно діючим у нас фактором став ідеалізований буржуазний демократизм, бо саме він створював нічим іншим не заступиму максимальну гарантію можливості демократичного розвитку реформи, без будь-яких вибухів насильства. Цей фактор знищив у суспільній свідомості будь-які інстинкти помсти, ліквідував ґрунт для застосування методів насильства при розв'язанні суперечностей. Бо що ж діється в системах, які перебувають у становищі аналогічної кризи, як у нас до 1968 року, та виростають з суспільної бази, в якій відсутні ці глибокі та сприйняті суспільною свідомістю традиції буржуазної демократії? Беручи в загальному, там відбувається той самий процес: формально панівна ідеологія першого етапу революції вже не сприймається беззастережно суспільною свідомістю, і в цій свідомості виникає простір, який заповнюється мішаниною ідей і вартостей, детермінованих як відбиткою нової соціальної дійсності, так і конкретним історичним минулим. (У Чехо-Словаччині — Масарик). А що як це минуле являє собою релігійний містицизм як вищу форму реально сприйманого гуманізму? А що коли це минуле насичене войовничим націоналізмом й уявою, що рятунок лише в силі і режимі "сильної руки"? І Млинарж ставить питання: "Чим тоді заповнюється цей вивільнений простір у реально діючій суспільній свідомості у таких випадках?" (стор. 160). У Чехо-Словаччині традиції Масарика виключали акти насильства в період реформи. І з контексту книжки Млинаржа випливає, що таку традицію вітали б й інші країни. Але тут ми можемо додати, що коли вона все таки відсутня, то було б дуже доцільно приступити вже зараз (по можливості) до демократичного виховання цих суспільств.

Млинарж реалістично розглядає факт наявності кризи соціалістичного суспільства, чудово розуміючи, що причини цієї кризи — всередині. Тому він цілковито відкидає зужиті аргументи ортодоксальних комуністів стосовно того, що будь-яка спроба цю кризу ліквідувати і

будь-яка спроба демократичної реформи є результатом "ідеологічної диверсії". Заслуговує на увагу і висновок Млинаржа про те, що придушення чехо-словацької демократичної реформи військами Варшавського пакту і гусаківськими комуністами домоглося лише того, що "придушена реформа стала лютентною політичною силою, яка в сприятливих умовах може воскреснути. І проти цього насильство — беззбройне; навпаки, чим більше воно намагається таке становище змінити за допомогою своїх засобів (вибити 1968 рік з пам'яті людей), тим більше зміцнює його і зберігає для майбутнього".

Останній розділ особливо цікавий тим, що підкреслює конечність багатонаціональних дій, які повинні прийти на зміну діям національним, нехай і найшляхетнішим, але ізольованим, і тому завжди роздавленим.

Уже перші слова цього розділу наświetлюють позицію автора: "Міжнародний зовнішньополітичний контекст чехо-словацької реформи 1968 року на практиці показав, яке реальне значення політики і сили. І недооцінка цього міжнародного контексту виявилася не тільки характерною для реформи 1968 року, але і фатальною для її здійснення".

На відміну від решти розділів, в яких автор викладає в основному свій погляд на події 1968 року, з якого він виходив уже тоді, тобто в той час, коли окремі події відбувалися, у цьому розділі автор цілком одверто визнає, що концепція, яка міститься в цій частині книжки, є результатом поступової переоцінки власних поглядів автора, проробленої ним уже після серпня 1968 року.

Автор рецензії, ще перебуваючи в Чехо-Словащині, прийшов до висновку, що кожен акт зовнішньої політики СРСР, як і кожної країни, яка перебуває у сфері впливу Радянського Союзу (незалежно від того, який ступінь цього впливу), належить розглядати не тільки у контексті історії взаємовідносин соціалістичних країн, але й у контексті історії взаємовідносин незалежних радянських республік, тому що саме тоді, у період реконструкції російської багатонаціональної держави під новою назвою СРСР були покладені основи національної, "інтернаціональної" й імперської політики Комуністичної партії Радянського Союзу.

Однак керівництво КП Чехо-Словащини, як пише Млинарж, при опрацюванні політичної платформи (програми дій комуністичної партії Чехо-Словащини) практично виходило з того, що міжнародні взаємозв'язки реформи у принципі є справою лише відомства іноземних справ держави (стор. 277). Далі автор пише:

"Факт залишається фактом, що ніхто не намагався накидати іншим соціалістичним країнам ні теоретичну, ні тим більше практичну концепцію реформного розвитку... Але фактом залишається і те, що з самого початку мало було бути ясне, що справжні взаємовідносини — політичні, військові, а почасти й економічні — країн-членів Варшавсь-

кого пакту і РЕВ такі, що будь-які більш чи менш принципові політично-суспільні зміни у будь-якій з них в інших країнах спільноти (і не тільки серед керівництва) розглядаються як зміни у частині організму як цілого, частинами якого ці країни являються” (стор. 227-228).

”Тому цілком об’єктивно, — говорить далі Млинарж, — незалежно від волі нашого політичного керівництва та політичного керівництва сусідніх країн — у суспільствах інших соціалістичних країн наша реформа, її концепція та її практика були фактором, який змушував суспільну свідомість цих країн розглядати нашу реформу як можливу альтернативу розвитку і в цих країнах... Але наше політичне керівництво ніколи серйозно і глибоко не цікавилось аналізом проблем (їх складності і конфліктності), які можуть виникнути в сусідніх країнах у зв’язку з нашою реформою, зовсім так само, як цим загальним питанням не надавала значення і теоретична концепція нашого реформного розвитку” (стор. 228-229).

Далі, говорячи про звинувачення у контрреволюції з боку інших соціалістичних країн, Млинарж пише:

”У дійсності ж, на мою думку, проблема полягала в чомусь цілком іншому: справа була не в тому, чи існує у Чехо-Словаччині контрреволюційна ситуація (її в дійсності й не було), а в тому, що під впливом чехо-словацької реформи в деяких інших країнах могли зміцнитися тенденції, про які політичне керівництво цих країн думало, що воно (це керівництво) з ними не зможе впоратися, і в них воно бачило загрозу своєму панівному становищу в цих країнах. Це могло бути справедливе стосовно НДР і Польщі того часу і їх політичного керівництва того часу. Але з погляду політичного керівництва СРСР ніщо подібне Радянському Союзові не загрожувало: було б найвним вважати, що на внутрішній розвиток СРСР можна було б вплинути в будь-якій мірі серйозно в результаті зміни розвитку у Чехо-Словаччині” (стор. 229).

Млинарж ніби хоче заспокоїти країни Варшавського пакту, переконуючи їх у тому, що на випадок можливого повторення чогось подібного чи схожого, це не творитиме небезпеки ні для нинішньої Польщі й НДР (те керівництво, яке могло не дати ради з подібним розвитком, вже не при владі — Ульбріхт — назавжди, а Гомулка — довічно), а для СРСР воно взагалі не було небезпечне.

Чому ж СРСР все таки пішов на окупацію?

Млинарж пояснює це наступним чином:

”Я думаю, — говорить він, — що було кілька різновидів причин. Перш за все сама наша політична реформа (як вона була зформульована в Програмі дій) містила багато таких принципових засад, які дійсно не могли бути вихідним пунктом для пошуків розвитку політичної системи в умовах СРСР; це обумовлене об’єктивними різницями як історичного характеру, так і нинішнього етапу розвитку суспільств (нехай і абстрактно подібних у класово-соціальному розумінні), і

похідними з цього суперечностями й інтересами. І в тій мірі, в якій переважає тенденція вважати закономірностями розвитку соціалізму лише ті фактори, які припустимі для СРСР, концепція чехо-словацької реформи в ідеологічному пляні виявляється концепцією, яка цим закономірностям розвитку соціалізму суперечить” (стор. 230).

“З погляду власне зовнішньої політики СРСР у світовому масштабі — тобто, з погляду зовнішньої політики СРСР як соціалістичної держави можна бачити цілий ряд цілком конкретних доказів, які повинні були грати роллю при визначенні позиції радянського керівництва з приводу чехо-словацьких подій.

“Стосовно США і Західного блоку взагалі на той час розроблялася політична орієнтація, яка була реалізована два роки пізніше — наступ радянської зовнішньої політики у напрямі розрядки напруженості. Природне, що такий крок вимагав якісно оптимальних умов ситуації, в якій у ворожому капіталістичному блоці не було б ніяких реальних політичних надій визначити взаємини з соціалістичним блоком іншим, більш вигідним для капіталістичного блоку шляхом... Важливе було і те, — говорить Млинарж, — за якого становища в країнах Варшавського пакту Радянський Союз буде з Заходом ці переговори вести...” (стор. 233-234).

Далі Млинарж побіжно говорить про те, що чисельність і розміщення радянських військ у деяких областях Європи до серпня 1968 року були інші, ніж після, що теж вплинуло на загальний тон переговорів про розрядку (стор. 234-235).

На це ніби побіжно кинуте автором зауваження варто звернути увагу, тому що ще у серпні 1968 року у Чехо-Словаччині лунали голоси (і між досить компетентними людьми), що деякі події у Чехо-Словаччині просто були провоковані Радянським Союзом, якому потрібен був привід для окупації, бо така окупація пересувала радянський кордон далеко-далеко на Захід.

Книжка Млинаржа дуже суперечлива. У ній весь час відчувається прагнення автора довести свою комуністичну лояльність, довести і те, що можна будувати соціалізм не такий, як у Союзі, але все ж соціалізм. Млинарж часто посилається на марксистські категорії “особистого” і “загального”, захишаючи право на існування “особистого”, але весь час намагається довести, що “особисте” в чехо-словацькому експерименті не мало нічого спільного з “національним”. Що ж потім робило це “особисте” особистим, що його відрізняло потім, — це “чехо-словацьке особисте” від “радянського загального” — сам Млинарж не пояснює.

Млинарж визнає, що політичною помилкою керівництва в 1968 році було те, що це керівництво при здійсненні реформи розглядало її тільки як внутрішню справу Чехо-Словаччини (стор. 236). І те, що воно (керівництво) не спробувало розв’язувати міжнародні проблеми, зв’язані з реформою, врешті-решт виявилось найбільшою його слабкістю.

Млинарж звертає увагу читачів на те, що КПЧ не бажала виходу з Варшавського пакту і розколу з КПРС, він підкреслює й те, що справа була не в націоналізмі і не в національному комунізмі. З усього сказаного ним вище Млинарж робить висновок, що в 1968 році мала місце політична наївність, яка не здавала собі справи з загрози воєнного втручання і проявилася в "недооцінці інтеграційних цілей щодо групи європейських соціалістичних країн" (стор. 237). Наївність полягала і в тому, що "ідеалізувалися принципи інтернаціоналізму" (стор. 237) і плекалися надії, що Чехо-Словаччина та її реформи не будуть "піддані анатемі", а, навпаки, що вся радянська система країн з часом визнає справедливність цієї реформи (стор. 236). Цей "страх перед націоналізмом" не проминув, Млинарж його відчуває до цього часу, і це дуже відчувається в його книжці. Не зважаючи на те, що його праця лише підтверджує, що у випадку демократичної реформи у Чехо-Словаччині мова йшла дійсно *про право нації* автономно вирішувати проблеми свого *національного* розвитку.

КПЧ як партія, що йшла по шляху демократизації країни, повнотою була підтримувана народом Чехо-Словаччини. І саме народи Чехо-Словаччини та їх національне життя стали жертвою окупації та її наслідків. КПРС в даному випадку ще раз продемонструвала, яка логіка поведінки шовіністичного московського комунізму.

Франтішек Сільницький

АРЕШТУВАЛИ МИКОЛУ РУДЕНКА ТА ОЛЕКСІЯ ТИХОГО

За повідомленням пресового агентства Ройтер, у Києві 4 лютого 1977 року арештували Миколу Руденка, який у листопаді минулого року очолив Українську групу сприяння виконанню Гельсінкських угод в СРСР. Того самого дня в Донецьку арештували Олексія Тихого, члена тієї групи. Останнім часом наспіли вістки, що обох арештованих будуть судити в Донецьку.

Раніше, 18 квітня 1975 року Руденко був арештований за приналежність до радянської групи Міжнародної Амнесії і по кількох днях звільнений.

Микола Руденко — це видатний український поет і прозаїк, член Спілки письменників України. Він народився 19 грудня 1920 року в с. Юр'івці, Луганської області. Учився на філологічному факультеті Київського державного університету і брав участь у другій світовій війні. Згодом працював у видавництві "Радянський письменник" та відповідальним редактором журналу *Дніпро*. Руденко є автором численних збірок поезій, оповідань та нарисів. У конфлікт з радянською владою він попав, коли почав виступати в оборону людських прав та за свободу розвитку української культури. Руденко відомий у світі як діяч української культури, а останнім часом у зв'язку з репресіями проти нього органів КГБ.

Менше на Заході знаний Олексій Тихий. Уперше прізвище Тихого згадується в позацензурному журналі *Хроніка поточних подій* (ч. 41, серпень 1976). Там повідомлялося, що в квартирі колишнього в'язня сумління Олексія Тихого в селі Іжевка (Донецької області) 15 травня 1976 влаштовано обшук і забрано рукописи з історії української мови.

У листопаді 1976 року на Україні постала Група сприяння виконанню Гельсінкських угод, і серед членів-засновників було подано прізвище Олексія Тихого. У першому меморандумі української групи знаходимо скупі біографічні дані про нього. Останньо наспіли такі докладніші інформації.

Олексій Іванович Тихий народився 1929 року на хуторі Іжевка, де він жив до свого ув'язнення разом з літньою вже матір'ю.

Його домашня адреса: 343262-Донецкая область, Ал-Дужковка 5, Хутор Іжевка.

Олексій Тихий здобув вищу педагогічну освіту з української мови й літератури, і плекання рідної мови він вважає завданням свого життя. Таким подвижницьким й активним людям не легко влаштовувати особисте життя. Тихий працював завідувачем навчальної частини середньої школи.

У 1956 році його викликали до райкому партії і попросили відповісти на ряд питань щодо української національної проблематики, наприклад, чи треба поширювати мережу українських шкіл тощо. Тихий давав присутні і ширі відповіді. Наслідком цієї розмови було обвинувачення його в націоналізмі. А в 1957 році відбулася судово розправа над Тихим, і його засудили на сім років ув'язнення за "антирадянську пропаганду й агітацію".

Після звільнення Тихий влаштувався на роботу в бригаді монтажників, яка працювала на об'єктах у різних областях України. Попри це він пірнув з головою у мовні та педагогічні проблеми. Хоча Тихий знає дуже добре російську мову, з принципу він говорив і писав завжди виключно по-українськи.

Тихий разом з іншою учителькою готували до офіційної публікації збірник на тему національно-культурної шкільної проблематики. Починався збірник добіркою цитат насамперед з Леніна, Толстого, а далі з діячів української культури.

Хоча Тихий багато їздив по будовах України, а також кореспондував з колишніми в'язнями або з їх родичами, якщо вони не були дуже залякані, він почувався осамітненим. Дехто з друзів дораджував йому переселитися до Москви, бо там і кращу працю знайти легше і поліцейний нагляд не такий суворий. При ініціативі й енергії Тихого це було б можливе. Але Тихий не погодився, бо, як він казав, "не хоче відриватися від України".

Олексій Тихий діяв виключно легально, в рамках "правозахисної доктрини", але в національно-культурному аспекті. Не зважаючи на це, кагебісти стежили за ним весь час і шукали якогось приводу, щоб його заарештувати.

РУДЕНКА І ТИХОГО МАЮТЬ СУДИТИ В ДОНЕЦЬКУ. СТУСА ПЕРЕВЕЗЛИ НА ЗАСЛАННЯ

Нью-Йорк (Пресова служба ЗП УГВР), 21 березня 1977. З СРСР наспіла вістка, що заарештованого голову Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод, українського письменника Миколу Руденка та члена цієї групи Олексія Тихого держать у в'язниці в Донецьку і там має відбутися над ними суд. В такому пляні скривається намагання провести розправу над цими діячами закрито перед громадськістю, зокрема перед чужинецькими відвідувачами і кореспондентами.

В січні ц. р. закінчив свій п'ятирічний присуд поет Василь Стус, який він відбув у Пермських таборах. Його перевезли до Магаданської області на три роки заслання.

Його теперішня адреса: Стус Василь С., Магаданская область, Тенькинский район, поселок Матросово.

Як відомо, стан здоров'я у Стуса дуже поганий.

З міжнародної преси

Адріян Каратницький

■

9 березня ц. р. англійська Ліберальна партія влаштувала успішну пресову конференцію в Лондоні для Людмили Алексеєвої, російської демократичної діячки, яка нещодавно прибула з СРСР. У виступі перед представниками преси Людмила Алексеєва розповіла про діяльність української та литовської Груп сприяння виконанню Гельсінкських угод, про нову хвилю арештів радянських інакодумаючих, нелюдські умовини в радянських концтаборах та в'язницях, переслідування віруючих у СРСР та про діяльність московської Групи, якої представником вона є на Заході. Разом з послом парламенту Джеремі Торпом, колишнім провідником Ліберальної партії, Людмила Алексеєва виступила із спільною заявою, в якій сказано, між іншим: "Ліберальна партія висловлює свою рішучість продовжувати та посилити зв'язки з московською Групою і з групами, які стали діяльними в Україні, Литві і Грузії, та з подібними групами по цілому світі".

Англійська преса обширно інформувала про виступ Л. Алексеєвої.

■

22 березня ц. р. президент США Джіммі Картер у спеціальному зверненні до Конгресу радив американським законодавцям призначити значно більші фонди для *Радіо Свобода*, *Радіо Вільна Європа* і для *Голосу Америки*, які пересилають радіопрограми для народів Радянського Союзу та Східної Європи, щоб збільшити і скріпити дійову спроможність цих радіопересилань.

У зверненні през. Картер заявив: "Цей уряд непохитно підтримуватиме міжнародні пересилання США, як частину нашого зобов'язання щодо принципу вільнішого обміну інформацій та ідей". Президент підкреслив також, що згадані радіостанції "протягом довгих років були переважливим складником життя населення Східної Європи та Радянського Союзу".

■

Італійський щоденник *Корр'єре делля сера* від 3 лютого 1977 інформує про збори на тему "Італійська лівіця та опір у східних державах", які відбулися в Римі з участю італійських соціалістів,

комуністів та представника чеської соціалістичної опозиції Їжі Пелікана. Доповідач від Італійської соціалістичної партії Федеріко Коен підкреслив, що "заяви солідарности не вистачають; потрібно з'єднаної політичної акції лівих сил" з уваги на найновіші події в СРСР, Чехо-Словаччині, Польщі та Східній Німеччині. Речник італійської компартії Джіанкарло Пастта зазначив, що "єврокомунізм та євросоціалізм не зможуть стати дійсністю без демократизації держав Сходу". Редактор чеського журналу *Лісти* Їжі Пелікан закінчив збори закликком до всіх течій італійської лівиці виступити в оборону всіх політичних в'язнів. "Ці збори, заявив Пелікан, є дуже важливою подією, не так для засланих, як для друзів, які ще знаходяться в Східній Європі в дуже трагічних умовах".

23 березня ц. р. відбулися в Лондоні збори в оборону тих демократичних діячів, які підписали в Чехо-Словаччині *Хартію 77*. Збори влаштувала коаліція лівих та гуманітарних організацій і профспілок, між ними Профспілка шахтарів, Фонд миру ім. Бертранда Рассела, Національний виконавчий комітет британської робітничої партії (Лейбор) та лондонський Комітет оборони радянських політичних в'язнів. На зборах доповідали: чеський письменник Антонін Лійм, редактор журналу *Нью Лефт Рев'ю* Робін Блакбірн та польський політичний діяч Едмунд Балука.

Бельгійський часопис *Ля Лібр Бельжік* від 10 лютого 1977 інформує про заходи кол. ген. Петра Григоренка в оборону недавно арештованих демократичних діячів Александра Гінзбурга та Миколи Руденка. У статті сказано, що, на думку Григоренка, "одна з причин арешту Руденка — це його самвидавня праця *Економічні монологи*, в якій автор критикує деякі тези Маркса".

Під час свого перебування в США колишній радянський політв'язень Володимир Буковський відбув зустріч з президентом США Картером, доповідав на зібранні профспілок, виступав на телебаченні, свідчив у Палаті представників перед Комісією для справ безпеки і співпраці в Європі та доповідав на багатолюдному вічу, яке zorganizував у Нью-Йорку 5 березня ц. р. Комітет оборони радянських політичних в'язнів. Про виступ Буковського та його співдоповідачів Павела Літвінова, Андрія Григоренка, американських соціалістичних діячів Майкела Гаррінгтона й Ральфа Шоенмана інформував щоденник *Нью-*

Йорк Таймс від 6 березня. Кореспондент цієї газети Реймонд Андерсон повідомляє, що публіка бурхливими оплесками і вигуками схвалення вітала виступ Буковського та пригадку одного з організаторів віча, що на той день припала 24 річниця смерті Сталіна, "найжахливішого диктатора в світі", але негативно zareагувала на заяви двох промовців, "які хвалили соціалізм як позитив і ідеал".

Американський щоденник *Нью-Йорк Таймс* від 16 березня ц. р., покликаючися на повідомлення радянського пресового агентства ТАРС, інформував про звільнення з ув'язнення д-ра Михайла Штерна, лікаря з Вінниці, якого засудив радянський суд на 8 років ув'язнення за "хабарництво". Кореспондент *Нью-Йорк Таймс*-у Крістофер Врен повідомляє, що Штерна звільнено не тільки з "гуманітарних причин", але також під впливом публічної opinіo Заходу та з огляду на поганий стан здоров'я Штерна. Врен сповіщає також, що за несповна дві години після звільнення д-ра Штерна агенти КГБ заарештували іншого відомого єврейського дисидента, Анатолія Щаранського, якого кілька днів раніше *Известія* обвинувачували у співпраці з американським Центральним розвідчим агентством.

Нью-Йорк Таймс від 4 березня 1977 інформує про виступ Дейвіда Овена, міністра закордонних справ Великобританії, який у своїй першій публічній промові після перебрання міністерської посади заявив, що радянський бльок "мусить погодитися з думкою, що західня стурбованість порушенням людських прав не є диверсійною тактикою, але інтегральною частиною закордонної політики західніх демократій".

Президент США Джиммі Картер, промовляючи на пресовій конференції 9 березня в Білому Домі, заявив: "У цілому світі, в Латинській Америці, в нашій власній країні та в комуністичних державах Східньої Європи і в Радянському Союзі ми помічаємо зацікавлення питанням людських прав. На мою думку, цілком природно, щоб наша країна відіграла провідну роллю. Нехай світ зрозуміє, що центр збереження й охорони людських прав є в Сполучених Штатах Америки. Я горджуся цим. І я маю на меті додержуватися цього з найглибшою особистою відданістю. Я переконаний, що в цьому питанні я відзеркалюю погляди американського народу". Про пресову конференцію Картера широко інформувала західня преса, радіо та телебачення.

■

Газета *Нью-Йорк Таймс* від 29 березня ц. р. надрукувала статтю академіка Андрея Сахарова, в якій він, м. ін., пише: "Я звертаюся до громадськості світу виступити в оборону арештованих членів Групи сприяння виконанню Гельсінкських угод — Гінзбурга, Орлова, Руденка і Тихого. Я закликаю боронити Петра Рубана і тих усіх в'язнів, про яких я писав у моєму листі до президента Сполучених Штатів Америки: югославського письменника Мігайлова, арештованих членів *Хартії 77* та інших політичних в'язнів у країнах Східної Європи та Радянського Союзу".

■

При кінці березня ц. р. в Польщі постала нова організація п. н. "Рух в оборону людських та громадянських прав людини". Ця організація утворена на громадських принципах та має ширший характер, ніж "Комітет оборони робітників", що був зорганізований минулого року. Офіційна польська преса зразу накинулася на творців нової організації.

3 життя українців у світі

Богдан Боцюрків, відомий дослідник релігійного життя в СРСР, надрукував статтю "Релігія та націоналізм у сучасній Україні" у збірній англомовній праці Джорджа Симондза п. н. *Націоналізм у СРСР та в Східній Європі в добу Брежнєва і Косігіна* (Детройт, США, 1977). Професор Боцюрків розглянув такі питання: "українізація" православної церкви, уніятська церква в катакомбах, початки та розвиток "покутників" у західній Україні, дисиденти та релігія в Україні. Боцюрків наводить приклади, як співдіють релігійні рухи та загальний український рух опору, які є зв'язки між ними та як режим поборює їх.

"Церква в катакомбах — українські греко-католики в СРСР" — це назва другої статті Б. Боцюркова в журналі *Релігія в комуністичних країнах* (випуск: Весна 1977). У статті є огляд історії Української Католицької Церкви після її ліквідації 1946 року, зокрема про спроби зберегти церковну структуру в катакомбах. Автор також розглянув політику Ватикану супроти УКЦ на тлі намагань Ватикану шукати співпраці з урядом СРСР та Російською Православною Церквою.

Світовий Конгрес Вільних Українців повідомив у пресовому комунікаті ч. 26 з датою 14 лютого 1977 про акції в оборону віри й церкви в Україні. В 1976 році українська громада на Заході відгукнулася на заклик СКВУ та повела широку акцію в оборону релігійних прав українського народу. В цю акцію включилися: українська православна, католицька та баптистська церкви. Комунікат СКВУ подає точний звіт з цієї діяльності.

24 лютого 1977 відбулися публічні свідчення в комісії американського Конгресу, що стежить за виконанням Гельсінкських угод. Свідчення склали м. ін.: американський журналіст Тед Шульц, член Литовської Гельсінкської групи Томас Венцлова, і голова української Вашингтонської Гельсінкської групи Андрій Зварун.

Під час виступу А. Зваруна відбулася біля радянського посольства демонстрація в оборону арештованих членів Київської Гельсінкської групи. У зв'язку з арештом Миколи Руденка й Олекси Тихого з Київської групи та Юрія Орлова, Олександра Гінзбурга й Анатолія Шаранського з Московської групи, розгорнулася в США та Канаді широка акція в їхню оборону. 10 березня в Монреалі відбулася демонстрація місцевого Комітету оборони Валентина Мороза. В демонстрації брали участь представники Міжнародної Амністії та Міжнародного Комітету

проти репресій — разом около 200 осіб. У Вашингтоні сенатори Генрі Джексон і Річард Швайкер підготували листа до Л. Брежнєва, домагаючися звільнення всіх заарештованих, та розіслали цього листа іншим членам Конгресу з проханням приєднатися. 25 березня 58 сенаторів підписали резолюцію, в якій заявили свою підтримку для становища президента Картера щодо оборони людських прав у всьому світі, включно з СРСР. Президент Картер вислав до конгресмена Рона Моттла листа такого змісту: "Я вдячний Вам за вислану мені копію Вашого листа в справі Миколи Руденка і Олекси Тихого. Я довів до відома Збігнева Бжезінського Ваше затривоження цією справою і попросив його, щоб він розглянув Вашого листа".

6 березня ц. р. відбулися Загальні Збори УВАН у Канаді, у яких взяли участь 30 дійсних членів Академії та гості. Головою Президії УВАН обрано д-ра Я. Розумного, керівника Славістичного відділу Манітобського університету. До Президії обрано д-ра Олега Геруса, д-ра Ірину Любинську, мгр. Сергія Мухина та інж. Андрія Качора. УВАН у Канаді нараховує 38 дійсних членів, 16 членів-кореспондентів і 20 членів співробітників. Загальні Збори схвалили плян праці та підкреслили потребу поширення видавничої діяльності.

В Українському музеї в Нью-Йорку відкрито 25 березня 1977 одномісячну виставку великоднього мистецтва та звичаїв. Програма включає виставки писанок і великоднього печива, показ фільмів, ілюстровані прозірками доповіді та показ писання писанок. Український музей у Нью-Йорку, власником якого є Союз Українок Америки, відкрито минулого року. Музей здобув прихильні рецензії на сторінках американської преси.

ВИСЛІДИ АНКЕТИ ЖУРНАЛУ "СУЧАСНІСТЬ"

Восени минулого року адміністрація нашого журналу розіслала анкету на 700 адрес в США з запитом: що думають наші читачі про *Сучасність* і якою вони хотіли б її бачити. Для зручності був доданий заадресований та офранкований коверт. Адресат, якому давалась свобода назвати своє прізвище, або лишитись анонімним, мав відповісти на такі питання: його вік, стать, освіта, професія, як довго передплачує журнал, подати кількість осіб, які, крім нього, читають журнал, а далі зазначити, які відділи його найбільше цікавлять та який з них він вважає за найкращий. Ми рівночасно просили давати нам поради, пропозиції щодо піднесення рівня журналу і тематики.

Із 700 запитаних на нашу анкету відповіла 321 особа (246 чоловіків і 75 жінок). На підставі цих відповідей подаємо нижче висліди в числах та словах.

За віком: до	20 р.	21-30 р.	31-40 р.	41-50 р.	51-60 р.	61-70 р.	71-80 р.	понад 80	не подали віку
Передплатники:									
Чоловіків:		10	12	39	82	57	36	6	4
Жінок:		10	17	6	14	13	11	1	3
РАЗОМ		20	29	45	96	70	47	7	7
Кількість членів родин передплатн., що читають <i>Сучасн.</i>	15	47	47	68	69	49	31	14	50
Передплатн. та члени їх родин									
РАЗОМ 711	= 15	67	76	113	165	119	78	21	57
За освітою:		нижча	середня		вища			не подади відом.	
Передплатників									
Чоловіків 246:		4		34		204		4	
Жінок: 75:		-		10		65		-	
РАЗОМ 321:		4		44		269		4	
								Не подали відомостей	
За фахом:		Професіонали	Службовці	Робітники	Студенти				
Чоловіків:		182	12		11	3		38	
Жінок:		57	4		-	-		14	
РАЗОМ		239	16		11	3		52	

Серед 239 професіоналів знаходимо: 5 священиків, 12 письменників (5 чол. і 7 жінок), 9 мистців (8 чол. і 1 жінка), 35 лікарів (27 чол. і 8 жінок), 58 інженерів (54 чол. і 4 жінки), 15 економістів (13 чол. і 2 жінки), 11 правників, 31 викладач високих шкіл (21 чол. і 10 жінок), вчителів 27 (11 чол. і 16 жінок), бібліотекарів 9 (6 чол. і 3 жінки), науковців 27 (21 чол. і 6 жінок).

На питання *відколи* передплачують *Сучасність* відповіло 304 особи: з яких 63 особи передплачують від початку

110 — від 60-их років (60-69 роки)

131 — від 70-их років

На питання: Читаю всі статті — відповіло 175 осіб (136 чол. і 39 жін.),

Тільки ті, що мене цікавлять — 129 осіб (96 ч. і 33 жін.).

З чотирьох головних тематичних відділів журналу читачі найбільше цікавляться:

літературою — 226

політикою — 217

відділом інформацій — 212

мистецтвом — 172

Найкращим розділом визнали 96 осіб — літературний

69 — політичний

19 — висвітлення зв'язків з Україною

7 — мистецький

7 — відділ інформації

5 — відділ спогадів

3 — відділ советознавства.

Семеро читачів виявилися такими патріотами *Сучасности*, що визнали *всі* без винятку відділи за *найкращі*. Одна особа схвалює все, крім віршів, а один відповів, що йому не подобається *жаден* розділ.

Крім числових вислідів, у додатках подано різні оцінки журналу, часом навіть діаметрально протилежні. Зрозуміле, що такі полярні розходження пояснюються різницями зацікавлень, вимог і смаків.

Якщо для декого *Сучасність* — гордість української еміграції, найкращий український журнал, у ньому найкращі мова та правопис, на які мали б взоруватись інші журнали та газети, якщо дехто чекає з нетерпінням появи кожного числа, а дехто читає від дошки до дошки, то є також інші голоси, які говорять цілком протилежне: літературний відділ занедбаний, вірші читати не можна, бо незрозумілі, проза слаба, мова тверда — втрачається її мелодійність (читач подає приклади кількох слів, які він пропонує замінити на синоніми з власного словника), політичні статті задовгі, там багато "балаканини", весь журнал нудний. А хтось написав: "Якщо скажу вам правду — не будете задоволені". Шкода, що не сказав, бо власне цікаві ширі думки, які редакція може взяти до уваги.

Таку ж розбіжність знаходимо в оцінці тематики.

Одні пишуть, що хоч називається *Сучасність* журналом літератури, мистецтва та суспільного життя, але літератури там замало, мистецтва ще менше, а суспільне життя заступлено політикою.

Інші пишуть, що в журналі забагато літератури, це, мовляв, ні до чого, нам потрібна політика, важливо чітко формулювати державницькі завдання еміграції.

В оцінці книжок назагал переважає єдність: більшість відзначає найкращі видання: Мороза, Дзюби, Лисяка-Рудницького, Симоненка, Семененка, Лавріненка, Кошелівця, Шереха. Але не обійшлося і тут без протилежностей. Дві особи оцінюють одну і ту саму книжку — один як найкращу, другий як найгіршу.

Щодо розбудови ділянок у журналі з поширенням тематики є такі побажання:

Розбудувати відділ науки (природознавство, філософія, популярна філософія, психологія, соціологія, мовознавство, історія, документація) — побажання 19 читачів.

Відділ мистецтва (театр, кіно, музика, критика образотворчого мистецтва) — побажання 34 читачів.

Відділ політики (Україна та рух опору, українці у вільному світі, денационалізація молоді, рухи опору інших народів в СРСР та в сателітних країнах) — побажання 44 читачів.

Відділ літератури (проза, вірші з України, рецензії, огляд сучасної всесвітньої літератури, інформувати про культурні процеси на Україні та на Заході, збільшити кількість перекладів видатних авторів, заохотити молодих авторів до писання українською мовою) — побажання 37 читачів.

Відділ соєтознавства (проблеми окремих ділянок життя на Україні: побут, праця, працевлаштування молоді, село і місто, соціальна структура нації, взагалі аналіза української дійсности на джерельних дослідях. Реферувати також такі аналізи з чужих публікацій. Подібно аналізувати процеси в українській діаспорі).

Додати відділ військовий, спорту, гумору.

Прохання та поради від читачів:

Подавати короткі відомості про авторів статей.

Давати переклади цитат, наведених в оригіналі.

Давати резюме статей англійською мовою, а також коментарі, роз'яснюючи термінологію.

Зробити журнал більш динамічним — замислитися над новим оформленням.

Більше контроверсійних статей.

Співпрацювати з інакодумаючими.

Взороватись на польський журнал *Культура*.

Зацікавити студентів тематикою, притягнути до співпраці.

Менше модерної поезії, мовляв, така поезія не викликає естетичних почувань. Брак логічного зв'язку слів та речень робить такі вірші ре-

бусом, у поламаних фразах якого треба відгадувати захований зміст.

Інформуючи наших читачів про результати нашої анкети, хочемо перш за все щиро подякувати усім, хто на неї відповів. Їхні відповіді — цінна інформація для нас і вказівка, як далі вести нашу працю. Ми в однаковій мірі вдячні за визнання та прихильні оцінки, як і за критику, подекуди дуже критичні голоси. Зокрема ці останні ми будемо брати до уваги, хоч деколи прихильні оцінки можемо вважати перебільшеними, а критичні лише частинно виправданими. Але одне і друге — допомога у нашій праці. Ми переконані, що ще в іншому читачі можуть нам допомогти. Зацікавивши своїх приятелів і знайомих читати і передплачувати *Сучасність*, вони можуть своїми сугестіями впливати на рівень журналу, листами до редакції і статтями спричинитися до розгортання дискусії на актуальні та часто спірні питання нашого громадського життя, становища на рідних землях, проблеми української культури, перспектив діаспори та інше. Ми мислимо наш журнал як спільне добро його редакторів, видавців і читачів і в такому пляні раді бачити заангажування у журналі, хай і в різній мірі, всіх названих.

Адміністрація журналу *Сучасність*

Зміст

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 3 *Василь Стус*: Ув'язнена поезія.
- 7 *Віктор Некієлов*: Інститут дурнів.
- 22 *Ігор Качуровський*: На різні теми.
- 27 *Дмитро Козій*: Розвиток світогляду Івана Франка.
- 34 З польських сучасних поетів. Переклади *Вадима Лесича*.
- 43 *Богдан Струмінський*: Ще один прихильний нам письменник у Польщі.
- 48 *Святослав Гординський*: Пам'яті Олекси Грищенка.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 53 *Микола Руденко*: Економічні монологи (IV).
- 68 *Йосиф Л. Ліхтен*: Арнольд Марголін. Його життя і праця.
- 74 *Арнольд Марголін*: Що помилкове у поширеному тлумаченні марксизму?

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 82 На Україні ситуація найважча. (Розмова представника *Сучасности* з *Людмилою Алексєвою*).
- 88 *Мирослав Прокоп*: Нова плятформа і нові обрії.

З МИСТЕЦЬКОЇ ХРОНІКИ

- 97 *Ольга Чмух*: Виставка Любослава Гуцалюка.

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

- 100 *Аркадія Оленська-Петришин*: Дереворізи Якова Гніздовського.
- 102 *Іван К-ий*: Нова публікація Інституту ім. Липинського.
- 108 *Франтішек Сільницький*: Аналіза чехо-словацької реформи 1968.

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

- 116 Арештували Миколу Руденка та Олексія Тихого.
- 117 Руденка і Тихого мають судити в Донецьку. Стуса перевезли на заслання.
- 118 *Адріян Каратницький*: З міжнародної преси.
- 122 З життя українців у світі.
- 124 Висліди анкети журналу *Сучасність*.

Адреси наших представників

<i>Австралія:</i>	Library & Book Supply 16 a Prospect Street Glenroy, Vic. — 3046
<i>Аргентина:</i>	Dr. M. Wasylyk Cooperativa de Credito "Renacimiento" Maza 144 Buenos Aires
<i>Велико- британія:</i>	Mr. S. Wasylo 4, The Hollows Silverdale, Wilford Nottingham
<i>Ізраїль:</i>	G. Shakhnovich с/о Oiring Shimshon 692/7 Askelon,
<i>Канада і США:</i>	Nina Ilnytzkyj 875 West End Ave., Apt. 14B New York, N. Y. 10025 G. Lopatynski 875 West End Ave., Apt. 14B New York, N. Y. 10025
<i>Швейцарія:</i>	Dr. Roman Prokop alte Landstrasse 22 8803 Rütshlikon
<i>Швеція:</i>	Kygylo Harbar Box 62 Huddinge

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ

місячника "СУЧАСНІСТЬ"
на 1977 рік

одно число: річно:

Австралія	1.—	10.— дол.
Австрія	30.—	300.— шил.
Англія	0.70	7.— фун.
Аргентина	50.—	500.— пез.
Бельгія	75.—	750.— бфр.
Бразилія	5.—	50.— н. круз.
Венесуела	2.—	20.— ам. дол.
Голляндія	5.—	50.— гул.
Ізраїль	8.—	80.— із. ф.
Канада	2.—	20.— к. дол.
Німеччина	4.—	40.— нм.
США	2.—	20.— ам. дол.
Франція	8.—	80.— ффр.
Швейцарія	4.50	45.— шфр.

Додаткові кошти пересилання нашого журналу летунською поштою до Канади і США становлять 9.— дол. річно.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на прізвища представників даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в Мюнхені і виготовляти чеки на *Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.*

Адреси для влат:

*Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.
Karlsplatz 8/III, 8000 München 2*

*Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
Promenadeplatz, 8000 München 2
Kto Nr. 22/20457*

*Postscheckkonto PSchA München
Kto Nr. 22278-809*

НАЙНОВІШЕ ВИДАННЯ "СУЧАСНОСТИ"

ВАСИЛЬ БАРКА

ЗЕМЛЯ САДІВНИЧИХ

Есеї

Мюнхен, 1976. 189 стор. Обкладинка Любослава Гуцалюка. На зміст збірки складаються 22 есеї про літературу і мистецтво, написані в 1943-1970 роках. Тільки декотрі з них були публіковані свого часу в періодичних виданнях.

Здебільшого есеї Василя Барки, це роздуми на українські літературні та мистецькі теми, критичні аналізи, літературні та мистецькі портрети.

Змістом есеї Василя Барки належать до ділянок літературознавства і мистецтвознавства. Красою і силою Барчиного слова вони становлять зразки красного письменства. Вони цікаві змістом і захоплюючі та хвилюючі своєю поетичною формою.

Ціна: 6.- дол.

Замовлення на всі видання "Сучасности" висилати на адреси В-ва:

В Європі:
Sučasnist'
Karlsplatz 8/III
8000 München 2
Federal Republic of Germany

У США і Канаді:
Nina Ilytzkyj
875 West End Ave., Apt. 14B
New York, N. Y., 10025
USA